

A paraszti gazdaság fejlődése, a paraszti
népesség rétegződésének alakulása
Körösnagyharsányban
1848-1914

Doktori értekezés

Készítette: K ö t e l e s L a j o s

Az alföldi települések paraszti gazdálkodásának, társadalmának történetéről a napjainkban felélénkülő helytörténeti érdeklődés nyomán számos feldolgozás született.

Am az értékes, forrásjellegű munkákból /és a jobban csak bibliográfiai feldolgozásokból/ csupán néhány jelentősebb település karakterisztikus fejlődését ismerjük.

Dolgozatunk célja az, hogy karakterisztikusan vázolja egy hajdani Sebes-Körös melléki hajdúváros /mai nevén Körösnagyharsány/ paraszti gazdálkodása és társadalma fejlődéstörténetének egy meghatározott szakaszát.

Az általunk elérhető forrásanyag mennyiségi és minőségi korlátozottsága miatt azok más országban lévén nem törekedhattünk a tőkés jellegű gazdasági és társadalmi fejlődés folyamata előrehaladásának a teljesség igényével történő feltárására.

Célszerűnek tartottuk, hogy az adott időszak gazdasági-társadalmi fejlődése fordulópontjainak olyan tematikus feltárására törekedjünk, amely az általunk fontosnak vélt történeti tényezőkre súlypontosítva, a történeti fejlődés általános törvényszerűségeinek érvényesülésén belül, a fejlődés menet sajátos helyi jegeire vet fényt.

A községi iratanyag pusztulása miatt ilyen módszerrel történő feldolgozás esetén sem tudtuk a fejlődés minden apró mozzanatát feltárni, és arra kényszerültünk, hogy helyenként körvonalainak megrajzolásával is beérjük.

A helyi református egyházközség irattárában fellelhető anyag bősége más esetekben olyan problémák árnyaltabb elemzését is lehetővé tette, amelyek a fejlődés specifikus jegyeinek tisztázásával több, eddig keletlen fel nem tárt jelenségre fényt vetettek.

Dolgozatunk egy /a település egész történetét feldolgozó/ monográfia részeként készült el és teljes egészében saját feltárásaink eredményein alapul.

Körösnagyharsány története adott szakaszának az általunk követett szempontok szerinti feldolgozását szükségesnek tartjuk többek között azért /is/, mert úgy véljük, jelen munkánk hasznos támaszul szolgálhat a Sebes-Körös melléki települések feledésbe merült történetének majdani, teljesebb feltárásához.

I.

A tőkés jellegű agrárfejlődés alapját képező gazdasági
keretek kialakulása Körösnagyharsányban

A/ A körösnagyharsányi paraszti gazdaság- és társadalom
1848-ig terjedő fejlődésének főbb sajátosságai

A körösnagyharsányi parasztság körében a jobbágy-
felszabadítást követően kibontakozó, kapitalista jelle-
gű gazdasági- és társadalmi fejlődés szervesen kapcsoló-
dott az újratelepüléstől a jobbágyfelszabadításig ivelő
fejlődéshez, amely lényegében alapját képezte és alap-
vető feltételeit is meghatározta a továbbfejlődésnek.

Ezért szükségesnek tartjuk, hogy összegzésként
feltárjuk azokat a sajátos jegyeket, amelyek Körösnagy-
harsány esetében, a jobbágyfelszabadításig terjedő idő-
szak gazdasági- és társadalmi fejlődésében, megkülön-
böző jelentőségűek voltak.

Améltkül, hogy a sajátos helyi tényezők között fon-
tossági sorrendet is kívánnánk felállítani, alapvetően
három csoportjukat különíthetjük el.

Mindenekelőtt a történeti- jogi fejlődésnek -
Szabó László által is kiemelt, - fokozott jelentősége
érdemel figyelmet. /1/

/A sajátos történeti- jogi tényezők maguk és a kelet-európai agrárfejlődés talaján, az adott vidék gazdasági fejlődésének viszonylagos elmaradottsága által [is] meghatározva jöttek létre. Minthogy ezek az alapvető tényezők más környékbeli települések fejlődésének is kereteit alkották, ezért vizsgálataink alapjául azok a változások szolgáltak, amelyek az általánosabb összefüggéseken túl, azok helyi realizálódását tükrözik./

Harsány esetében az újratelepülés sajátosságát az képezte, hogy a lakosság magvát - ahogyan az 1688-as és 1717. évi összeírások összevetése alapján is kiderül - az egykori hajdúváros, és a török uralom alatt is jelentősen gyarapodó település lakosságának egy része képezte./2/

A hajdúszabadság iránti igényeknek a léte - közvetve - Lipót császárnak az egykori hajdúvárosok sorsát rendező intézkedésében is tükröződik, hiszen rendeletében szükségesnek tartotta, hogy a jobbágyi szolgálattól való ment^eséget biztosítsa számukra./3/ Bár földesuruknak /a váradi káptalannak/ utóbb mégis sikerült a település lakosságát a rebitszolgáztatás kötelezettségére kényszeríteni, Körösnagyharsány lakosságának - mint más, egykor kiváltságos települések

lakosságának is - sikerült megkapaszkodnia a szabad-
költöző rusticusek soraiban. /4/

A szabadmenetelűdés^s kihatott a járadék formájára
is; a taksás adózás mellett a XVIII. század közepétől
a robotot is pénzzel váltották meg. /5/

Egyelőre tisztázatlan körülmények között 1752/53-
ban a település oppidum rangra és emelkedett. /6/

A termelőerők fejlődésének a XVIII. század végén
történt gyorsulásához kapcsolódó terméktöbblet növe-
kedés elsajátításának a korábbi, jóval fejletlenebb
viszonyok között kialakult formái /elsőserban a taksás
adózás és a robotmegváltás/ a földesúri osztály számára
megnehezítették a termelés kiterjesztéséből származó
paraszi haszon lefölözését és gátolták az allodiális
gazdaságok kiterjesztését is.

A jobbágyi kötöttségeket megszüldítő feudális
járadékformák visszaállítása ellen, a hajdúszabadság
visszaszerzése címén indított hajdúper, azaz a harsányi
lakosság osztályharca /is/ elbukott.

1816-ban a káptalannak sikerült visszaállítania a
robotkötelezettséget. /7/

Az egy évszázaden keresztül élvezett szabadabb lehetőségek kedvező gazdasági körülményeket biztosítottak a település lakossága számára.

A település fejlődésében kialakult helyi tényezők második csoportjában - a sajátos gazdasági földrajzi tényezők körében - ezért elsősorban a sajátos történeti-jogi tényezőkkel szoros kölcsönhatásban lévő tényezők játszottak jelentősebb szerepet.

A gazdálkodás sajátosságainak kialakulásában ugyanakkor nem lebecsülhető jelentősége volt a település földrajzi viszonyainak sem. A település kedvező fekvése ösztönzőleg hatott a piacra termelés, a kereskedelmi kapcsolatok viszonylag jelentősebb méretű kibontakozására. A bihari hegyek és az Alföld peremén, Nagyváradhoz közel, a Sebes-Körös partján; az Arad-Gyula-Nagyvárad úti mentén fekvő település földjei is kiváló minőségűek voltak; az úrbéri rendezéskor első osztályba sorolták azokat. /8/

Ezek a tényezők azonban csupán a korábban említett szabadabb gazdálkodási lehetőségekkel együtt, azok kedvező hatását tovább fokozva válhattak /és váltak/ viszonylag gyors ütemű gazdasági fejlődés ösztönzőjévé.

A XVIII. század végére Körösnagyharsány lakosságának gazdálkodása - a termelőerők adott szintjén - a

környékbeli települések kedvezőtlenebb körülményei között élő, súlyosabb jobbágyi kötelezettségekkel terhelt lakosságának gazdálkodásánál magasabb szintre emelkedett.

Ez alapvetően a helyi parasztság gazdasági tevékenységének gyorsabb ütemű kiszélesedését jelentette; azaz elsősorban mennyiségi változásokban tükröződött. /9/

Év	Colonusok száma	A rendelkezésre álló igás- állatok /ökök/ száma ösz- szesen /db/	A gabonaföld nagy- sága /pozsonyi mérőben/
1723	51	46	86,5
1731	85	114 ?	152
1752/53	53	47	135
1757	70	57	233
1763	70	80	391
1769	106		655

Az állatállomány alakulásának nem teljességgel megbízható számadatai mellett az állatállomány nagymértékű kiterjesztésére utal - közvetve - a harsányiaknak ^{további} (további) puszták bérléséért kezdett harca is. /10/

A szántóföldi gazdálkodás kiterjesztésének hozzávetőleges arányaira a későbbiek során elsősorban az urbáriális tabellában szereplő szántóterület, valamint az 1828. évi összeírás megfelelő adatainak összehason-

litásából következtethetünk. /11/

Év Szántóterület nagysága 1769-hez viszonyítva
/pozsonyi mérőben/ / %-ban /

1769	655	
1828	1786	270 %

A szomszédos - nagyjából azonos lélekszámú - településekkel való összehasonlítás 1828-ban a következő képet mutatja: /12/

Település Bevetni szokott földterület
/pozsonyi mérőben/

Harsány	1786
Szakál	913
Körösszeg	897
Sass	1585

A bemutatott adatoknál a valóságban jóval jelentősebb volt a szántóföldi gazdálkodásra használt területek aránya, hiszen az úrbéres földeken kívül a környező pusztákon "... számos gazdának több földje volt, mint a harsányi határban. A ... pusztán ugyanis kedvezőbb volt a gazdálkodás, mert a terrácium s kinec-
zedén felül még néhány napszámot kellett is (megszolgáltatni ezen szolgálat nem volt oly terhelő, mint a harsányi földesúr részére teljesíteni tartozott s annyi zaklatással járó robotmunka. /13/

A körösnagyharsányi paraszti népesség gazdálkodásának a környező falvakénál viszonylag magasabb színvonalra minőségi vonatkozásban a belterjesebb növényi kultúrák jelentősebb mértékű termesztésében is megmutatkozott. Elsősorban a képosztatermesztés tett szert kivételes jelentőségre; itt termelték a legtöbb káposztát az egész járásban. /14/

A legtehetősebb jobbágy-paraszti csoport, gazdasági erejére támaszkodva, a mezőgazdaságon kívüli területekre is kiterjesztette tevékenységi körét. Különösen jelentős haszonnal járt, a halászat és húsmérés földesúri jogainak haszonvétele mellett, a kocsmák bérlése. /15/

A felsorolt, kedvező tényezők együttes hatásának eredményeként a körösnagyharsányi lakosság körében viszonylag jelentősebb mértékű vagyonfelhalmozás ment végbe. Ennek mértékére következtethetünk /természetesen csak áttételesen/ az egyházi célokra ajándékozott és egyházi adó formájában beszedett pénztőke nagyságából.

Csupán 1797-1801 között a templomépítési költség 7189 Rénes forint 27 krajcár volt, váltóforintban 18000 forint. Az Ajándékozási könyv és a perselypénzek adatai alapján, számításaink szerint, az egyházi pénzbevételek együttes összege 1780 és 1830 körül mintegy 15 000 Rénes forint lehetett. 1717 és 1850 között az ajándékok

összértéke elérte a 38 760 forintot. /16/

A körösnagyharsányi paraszti gazdaság- és társadalom 1848-ig ivelő fejlődése sajátos jegyeinek harmadik csoportját a helyi paraszti társadalom kialakulásának- és fejlődésének az előbb felsorolt tényezők által alapvetően meghatározott sajátosságai képezik.

A társadalmi tényezők közül a helyi parasztság körében nem lebecsülhető jelentősége volt a népesség összetételében anyanyelv és vallás szerint kialakult sajátos homogenitásnak.

Az állandó lakosságot - a település magvát alkotó, zömében magyar anyanyelvű /vagy magyar anyanyelvűvé lett, protestáns vallásu eredeti lakosság mellett - a helynevekből képzett családnevek tanúsága szerint - elsősorban a környékbeli, elpusztult falvak magyar anyanyelvű és református vallásu megmaradt népessége gyarapította. /17/ A település paraszti lakosságának későbbi gyarapodásában is a környékbeli magyar anyanyelvű lakossággal való kölcsönhatás /házassági és egyéb kapcsolatok/ játszotta a döntő szerepet.

A távolabbi vidékekről /elsősorban Erdélyből/ érkező betelepülőket a kor viszonyai között a valláskülönbségek- és azonosságok is szükségszerűen szelektálták.

Mindezen tényezők hatására Körösnagyharsány állan-
dó paraszti népessége több mint egy évszázadon keresztül
zárt, szinmagyar és református tömböt alkotott.

Zárt jellege az adatok tanulása szerint még
az 1870-es években is megmutatkozott. /18/

A jelenlévő

népesség össz- református ágostoni római kat. görögkeleti zsidó
szessége /fő/

	1359	1269	2	6	40	42
százalék- ban	100	93,4	0,2	0,4	2,9	3,1

A paraszti népesség homogenitásának eredménye a
körösnagyharsányi népesség szokás- életfelfogás- és
műveltségállományának sajátos, kivételes egysége volt. /19/

Ennek pozitív formában való realizálódását a helyi
parasztság földesuraival vívott osztályharcának kiéle-
ződése idején létrejött szorosabb paraszti egység al-
kotta. /20/

A település társadalmában különleges szerepet ját-
szó református egyház más alkalmakkor viszont az egyez-
kedés és a megalkuvás az adott történelmi körülmények
között negatív célkitűzéseit éppen az említett belső
egység révén tudta megvalósítani. /21/

Másik fontos negatív következménye, hogy a szomszédos települések jórészt idegen- és vegyes anyanyelvű parasztságával szemben az említett egység igen erős elválasztó tényező volt, amely elsősorban a társadalmi kapcsolatok kiépítését gátolta. /22/

Mindezeken túlmenően szükségesnek tartjuk annak kiemelését is, hogy a gyakorlati élethez viszonylag közel álló iskolai képzés tradíciójának és a református egyháznak az élet minden területére kiterjedő szervező, irányító és nevelő szerepének rendkívül pozitív hatása /is/ volt, amely a gazdálkodás területén is érződött. /23/

A gazdasági növekedés egyik velejárója - előfeltétele és követelménye - a jelentős demográfiai változások.

A népesség száma 1731-1848 között Körösnagyharsányban a következőképpen alakult: /24/

Év	Népesség száma /fő/	A népesség gyarapodása /%-ban, az 1731. évet 100%-nak véve/
1731	418	100
1769	792	189
1811	1080	258
1821	1169	279
1836	1216	299
1848	1280	306

A magas születési arányok mellett - amint az I. számú mellékletünkből kiviláglik - a halálozási arányok is magasak voltak, így a természetes szaporodás nem eredményezhette a lakosság ilyen jelentős mértékű gyarapodását. /Lásd az I. számú melléklet megfelelő adatait./

A jelentékeny számú betelepült népesség zöme, főként az 1740-1780 közötti időszakban települt meg Körösnagyharsányban. Betelepülésük részét alkotta annak a jelentékeny népmozgalomnak, amely - okait tekintve - az állandó telekrendszer kialakulásához, megszülődhéséhez kapcsolódott. A ^{salv}telekközösségből "kivetett" nincstelen elemek mozgása szükségszerűen a még osztásos gazdálkodást folytató, illetőleg a nagyhatárú települések felé irányult.

Mivel e népmozgalom, gazdasági és társadalmi okaitól meghatározott módon, leszűkült a nincstelenek rétegére, társadalmi következményei is elsősorban ennek a rétegnek /illetőleg a zsellérek rétegének/ településeként is eltérő fejlődésében realizálódtak.

Körösnagyharsányban, a zsellérek rétegének mintegy felét a környékbeli nagyobb települések nincstelenjei alkották, míg másik felét - az összeírások adataiból is nyomonkövethetően - a település megfelelő termelőeszközökkel nem rendelkező elemei tették ki. /25/

/Az 1780-as évektől kezdődően a betelepülések jellege • azok folyamatossága ellenére-oka, mérete, a benne részt vevők • szociális helyzete és egyéb tényezők tekintetében alapvetően különbözött a korábbi időszak mozgalmától. Ezek a betelepülések nem játszottak az előbbihez hasonló jelentős szerepet a település társadalmának alakulásában sem./

Az említett sajátos gazdasági-történeti és népességi tényezők külön-külön és együttesen gyakorolt hatásának eredményeként Körösnagyharsány paraszti társadalmának arculata is specifikus fejlődési jegyeket viselt magán.

Ezek közül legnagyobb /az említett tényezőkre és visszaható/ jelentősége volt annak a sajátosságnak, hogy a harsányi jobbágyparaszti társadalom differenciálódási folyamata jelentősen elmaradt a szűkebb táj és a Bihar megyei paraszti társadalom differenciálódásának átlagos előrehaladásától.

Az úrbérrendezés főbb adatai Harsányban, Bihar és Békés megyében a következő eltéréseket mutatták: /26/
/A colonusok főbb rétegei az összcolonusok százalékában/

	Harsány	Bihar megye,	Békés megye
háztalan zsellér	3,8	5,2	14
házas zsellér	21,7	41,3	35,4
telkes jobbág	74,5	53,5	50,6

A differenciálódási folyamat előrehaladásának elmaradása alapvetően nem a gazdasági fejlődés elmaradásának volt a jele. Ellenkezőleg; a szabadabb viszonyok által szélesebb jobbágy-paraszti réteg számára is kiaknázhatóvá lett gazdasági lehetőségek - a korábban felsorolt sajátos tényezők által meghatározva - alkották a differenciálódási folyamat lassabb előrehaladásának végső okát.

Az urbérrendezés idején még csupán csirájában meglévő sajátosságot a későbbiek során két, különösen jelentős gazdasági-társadalmi fejlődési mozzanat tovább erősítette. Az egyik, igen lényeges tényező a tehetősebb helyi zsellérek telekre ültetésének a földesuri járadék mennyiségének növelése érdekében történt végrehajtása volt 1811-ben. /27/

A másik, különösen fontos tényező az volt, hogy Körösnagyharsányban a XIX. század kezdetén, a robot-szolgáltatási rendszer visszaállítását megelőzően, a napoleoni háborúk kiváltotta konjunktúrával kapcsolatban került sor a háromnyomásos gazdálkodási rendszer bevezetésére. /28/

Az új gazdálkodási rendszer keretei között tovább szélesedő gazdasági lehetőségek /földszerzés, intenzívebb növényi kultúrák termesztésének kiszélesítése stb.../ a középrétegek megerősödése irányába hatottak. Ennek jelentőségét az is fokozta, hogy a paraszti társadalom önálló gazdálkodásra érett / és termelőeszkö-

zökkel megfelelően ellátott/ elemei a háromnyomásos rendszer bevezetésekor elsősorban a paraszti középrétegek számát gyarapították, és egyben átmenetileg a birtokfelaprózódás legerősebb forrását is lezárták.

Ugyanakkor a robotszolgáltatás visszaállítása a paraszti társadalom vagyonosabb elemeinek felemelkedése ellenében hatott! Így a robotvisszaállítástól a jobbágyszabadságig terjedő időszakban, a körösnagyharsányi parasztság körében végbement gazdasági-társadalmi folyamatok meghatározó, jellemző tendenciája, a paraszti rétegek között, a középrétegek irányába mutató kiegyenlítődés tendenciája volt.

Ennek a folyamatnak a meghatározó tényezője, a birtokviszonyok alakulása, jól tükrözi Körösnagyharsány jobbágyparaszti rétegei között 1769-1853 között végbement alapvető gazdasági-társadalmi változások irányát. /29.

Teleknagyság	A számbeli növekedés aránya 1769-hez képest % - ban	Az egyes paraszti rétegeknek az össznépességhez és a tel- kekhez viszonyított aránya % - ban	Az összjobbágytelki- állományból való ré- szesedés aránya % - ban
$\frac{1}{8}$	1769. 1853. 1769. 1853.	36,3 1,3 46,9 1,6	1769. 1853. 24,5 0,3
$\frac{2}{8}$ és $\frac{3}{8}$	470	35 73 43 85	52,2 77,4
$\frac{4}{8}$	275	7,5 10 10 12	23,3 22,3
zsellér	29	25,5 16 -	-

/ A zsellérek rétegének kialakulását az 1809/10. évi telekreültetések jelentős mértékben befolyásolták.

Bár a telekre ültetett zsellérek egy része hamarosan újra zsellérsorba került, e zsellérek rétegének fejlődését nem tartjuk az összehasonlításra megfelelőnek./

A tőkés jellegű agrárfejlődésnek a körösnagyharsányi parasztság gazdálkodását alapvetően meghatározó keretei kialakulásában különösen jelentős szerepe volt a fejezetünkben felsorolt sajátos fejlődési jelenségekkel szoros kapcsolatban lévő új tényezőnek: az 1848. évi jobbágyszabadítás végrehajtásának.

B/ A körösnagyharsányi parasztság gazdálkodási kereteinek, gazdasági lehetőségeinek alakulása a jobbágyszabadítás végrehajtását követően, a tőkés jellegű agrárfejlődés kezdeti időszakában

Az 1848. évi törvények utat nyitottak a tőkés jellegű agrárátalakulás irányába és társadalmi jellegű változásokat eredményeztek a földtulajdon viszonyok jogi kifejezési formáiban.

Ezek a változások azonban nem érintették maguknak a földtulajdon viszonyoknak társadalmi jellegű változásait, amelyek pedig a tőkés agrárátalakulás legfőbb tartalmát alkotják. /30/

A földtulajdon viszonyok rendezése alapvetően a törvény végrehajtásának, a nagybirtokot oltalmazó törvények által meghatározott módon ment végbe.

A sajátos helyi körülmények ugyanakkor településenként eltérő feltételeket teremtettek a parasztság - és egykori földesura számára, hogy a paraszti- és földesúri földek elkülönítése körül kiéleződött osztályharcát megvívja.

Körösnagyharsányban /az 1810-11-ben a zsellérek telekreültetésével kapcsolatos határfelmérés és "házi szabályozás" következtében/ az úrbéri rendezés idején a szántóföldek úrbéres és földesúri részének körvonalai világosan kirajzolódtak. /31/

A telki állomány alakulásában - miként az alábbi statisztikánkból is kitűnik - az 1810. évi állapothoz képest nem mentek végbe jelentékeny változások:

Év	Össztelekszám	Jobbágytelki állomány	A communitás tulajdona	Az un. "belső" emberek tulajdona
1810	57 5/24	52 7/8	3	1 1/3
1847	59 5/8	54 6/8	3	1 7/8

Ilymódon a szántóföldek elkülönítése viszonylag zavartalanul ment végbe, csupán a hasznavehetetlen területek /vizfolyás, nádas, ér- és belvitztől időszakonként előntött területek stb.../ megítélésében alakultak ki nézeteltérések. /32/

Jóval komolyabb ellentétek alakultak ki az addig osztatlanul, a földesurral is közösen használt legelők ügyében. A nézeteltérések oka a telkenkénti legelőilleték nagyságának megítélésében kialakult véleménykülönbség volt. Hosszas - a későbbiek során a társadalmi változásokkal foglalkozó fejezetünkben részletesebben is kifejtett - viták után ebben a kérdésben is létrejött a megegyezés.

Az urbéri rendezés során Körösnagyharsány lakosságának földbeli illetősége a következőképpen alakult.

/ a mérték: magyar hold/

A szántóterület nagysága:	1550	2/8
A kaszálóföldek nagysága:	715	4/8
A legelőterület nagysága:	972	

A paraszti kézre adott összterület:	3237	6/8
--	------	-----

A földesuri kézen maradt terület: 443 magyar hold
19 négyszögöl

Haszonvehetetlen földek: 537 magyar hold
93 négyszögöl

Részesedés a falu gazdálkodásra használható összhatárából az urbéri rendezés után: /%-ban/

Paraszti kézre jutott területek: 87,4

Földesuri kézen maradt területek: 12,6

Amint bemutatott adatainkból is kitűnik, az úrbéri rendezés - egészében véve - alapvetően nem változtatott a helyi parasztság gazdasági fejlődésének 1848 előtt kialakult keretein; csupán az állattartás lehetőségeinek bizonyos mértékű leszűkülése hatott negatívan a gazdasági fejlődésre.

A helyi paraszti társadalom gazdálkodási keretei azonban csupán a Sebes-Körös szabályozását követően váltak viszonylagosan állandóvá. A folyószabályozás meglehetősen kitágította a körösnagyharsányi parasztság gazdálkodási lehetőségeit, hiszen az ármentesítés jelentős nagyságú - 1013 kat. hold és 1353 négyszögölnyi területet érintett, amely eddig jórészt hasznavehetetlen, illetőleg csak kevésbé felhasználható terület volt.

Ennek a területnek a vízszabályozás idejében használt értékmérő kategóriák alapján történő megoszlása a következőképpen alakult; /35/

II. osztály			III. osztály		
i l l e t ő l e g					
kategóriákba tartozott /négyzetben/					
a.,	b.,	c.,	a.,	b.,	c.,
271	393,275	024,148	442,	465	086,85827, 376 381

Az ármentesített körösnagyharsányi területeken feltáruló gazdasági lehetőségek kialakulása azonban

csupán annyiban tágította a helyi parasztság gazdálkodásának kereteit, amennyiben az rendelkezett a birtokbavételhez szükséges anyagi eszközökkel.

Annak alapján, hogy az ármentesített területek zömének birtokbavétele alapvetően nem^{az} egyes paraszti gazdaságokom keresztül, hanem az osztatlan, közös használatban maradt területek /legelő/ bővítése útján ment végbe, a körösmagyharsányi parasztság gazdálkodása kereteinek formálódásában sajátos, átmeneti jelenséggént kell ezt különválasztanunk. /35/

A gazdálkodási keretek bővülése a későbbiek során alapvetően az egyéni birtokszerzés előrehaladásától meghatározottan, nem számottevő mértékben haladt előre.

A körösmagyharsányi parasztság gazdálkodási keretének, lehetőségeinek az általunk felsorolt meghatározó jelentőségű, viszonylag állandó tényezője mellett számos egyéb, kiegészítő jellegű, átmenetileg érvényesülő tényezője is volt. Ezek közül a legnagyobb gazdasági lehetőségeket a körösmagyharsányi parasztság számára /is/ az az átmeneti ellentmondás biztosította, amely a jobbágyszabadítást követően alakult ki a majorsági eredetű nagybirtok és a paraszti birtok adott gazdasági lehetőségei és rendelkezésre álló termelőerői között.

Körösnagyharsány /és az egész tájegység/ parasztsága számára elsősorban a környék leghatalmasabb nagybirtokosa, a váradi káptalan hatalmas birtoktestei biztosították a legjelentősebb gazdasági lehetőségeket. A hatalmas majorsági eredetű birtokon ugyanis - mivel művelését a jobbágyszabadítás előtti időszakban főként a kisajátított jelentős paraszti termelőerők felhasználásával biztosították - azt követően olyan éles ellentmondás jött létre a rendelkezésükre álló gazdasági keretek /és az azok kitöltéséhez a termelőerők fejlettségének adott szintjén szükséges, illetőleg rendelkezésre álló/ termelőerők mennyisége között, hogy ennek feloldása átmenetileg szükségszerűen, csak a paraszti termelőerők egy részének további igénybevétele, a feudális és tőkés jellegű fejlődés jellegzetességeit egyesítő átmeneti rendszer bevezetése útján mehetett végbe.

Az a fejlettségbeni viszonylagos elmaradottság, amely az adott tájegység nagybirtokait az ország nyugati területeinek nagybirtokaitól már a XVIII. században is megkülönböztette, még az 1860-70-es években is jellemzője maradt az itteni nagybirtokoknak.

A Körös-Berettyó völgyében "... a majorságok hiányos és gyarló felszereltsége miatt felében használta a

paraszság a rétet, felében művelte a tengerit, sőt felében vetette, aratta a gabonát is." /36/

A földesúri eredetű nagybirtokon kialakult említett ellentmondás mellett, azzal kölcsönhatásban, átmeneti ellentmondás jött létre a paraszság termelőerői és az azok számára kialakított gazdálkodási keretek között is.

Ennek alapvető okát nem a paraszti termelőerők abszolút növekedése, hanem azok relatív gyarapodása képezte. Az ugyanis, hogy a paraszság tulajdonába került földek mennyisége, településenként eltérő mértékben, kisebb volt a korábban használatában lévő földek mennyiségénél; és ezen a leszűkült földterületen a földesúri igénybevétel alól felszabadult paraszti termelőerők a földesúri tulajdonná nyilvánított földekről kiszorult termelőerőkkel együtt, átmenetileg viszonylagos termelőerő felesleget eredményeztek.

Az így kialakult ellentmondás átmeneti feloldása Körösnagyharsányban /is/ úgy ment végbe, hogy a paraszti termelőerők a gazdálkodásuk viszonylag állandóvá lett keretei között, a termelés adott szintjén "feleslegessé" vált része árúvá lett.

Elhelyezésére a váradi káptalan hatalmas birtoktestei azért biztosították a legkedvezőbb lehetőségeket, mert ennek keretei között volt a legmélyebb az említett

ellentmondás, amely végsősoron a paraszti termelők részére "átengedett" földterületekért járó ellenszolgáltatás mértékét, és ezen belül a pénz- és a közvetlen termelőeszköz-árak arányát is meghatározta.

A körösnagyharsányi paraszti gazdálkodás 1848-at követően kialakult keretének viszonylag állandó, és számos átmenetileg érvényesülő, kiegészítő jellegű tényezőjének számbavétele alapján megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban viszonylag kedvező külső feltételek alakultak ki a tőkés jellegű fejlődés kibontakozásához.

A kibontakozás ütemére és mértékére azonban a helyi paraszti társadalomban a felsorolt tényezők hatására végbement változások is jelentős visszahatással voltak.

II.

A paraszti gazdaság- és társadalom alakulása Körösnagyharsányban a tőkés jellegű fejlődés kezdeti időszakában

A. Birtokmegoszlás és az agrárnépesség rétegződésének alakulása

Az általunk vizsgált település parasztsága gazdálkodásának keretét alkotó földbirtokviszonyok - miként az előző fejezetünkben láttuk - az 1860-70-es évek fordulójára viszonylag állandósultak.

A helyi paraszti társadalom különböző rétegei közötti birtokhatárok, alakulását azonban - részben éppen a parasztbirtok terjeszkedési lehetőségei állandósulásának hatására - a gyors változások jellemezték.

Vizsgálataink, összehasonlitásaink alapjául az 1853. évi birtokmegoszlás adatai szolgálnak. Az egykori telki állomány megoszlásának vizsgálata természetesen nem ad pontos képet a valóságos vagyoni viszonyokról. /Az állatállomány megoszlása a paraszti társadalom minden rétegében jelentős eltéréseket eredményezett; a részes rendszer keretei között a szegényparaszti- és törpebirtokosok, a pusztabérletekkel a tehetősebb paraszti rétegek nagymértékben kibővíthették gazdálkodási lehetőségeiket, kiléphettek a lényegében a telki állomány megoszlása alapján általunk kialakított megfelelő vagyoni kategóriákból./

Mégis, mivel minden paraszti réteg esetében alapvetően éppen az eredetileg telki állományu földterület képezte a gazdasági felemelkedés alapját, ez volt a paraszti termelőeszközök legfontosabb alkotója, az egyes rétegek közötti megoszlás arányait alapvetően valóságosnak tartjuk.^{137/}

A birtokmegoszlás Harsányban az 1853. évi birtokrendezés adatai alapján az alábbi képet mutatja:

Össztelekszám: 54 4/8

A birtokosok száma: 220

Teleknagyság	Az egyes kategóriákhoz tartozó birtokosok száma
--------------	--

zsellér	35
$\frac{1}{16}$	3
$\frac{2}{8}$	134
$\frac{3}{8}$	26
$\frac{4}{8}$	17
$\frac{5}{8}$	2
$\frac{6}{8}$	1
$\frac{7}{8}$	1
$\frac{8}{8}$	1

A parasztságon belüli birtokhatárok gyors változásának alapvető okát a paraszti társadalomban a földek újraelosztásának irányába ható tényezők felerősödése alkotta.

Ezek közül a 70-es évek végéig a birtokmegosztáshoz kapcsolódó birtokfelaprózódás vált meghatározó, jellemző tényezővé.

A paraszti termelőerők viszonylagos növekedése, a gazdálkodási lehetőségek jelentős mértékű kiszélesedése, a piaci kereslet erősödése nyomán fokozatosan megerősödött a bővített családformában együtt élők, és a gazdálkodásra érett, megfelelő termelőeszközökkel rendelkező nemzedékek önálló gazdaság kialakítására irányuló törekvése.

Az önálló gazdaságok kialakításához szükséges szántóföldet főként a meglévő, családi használatban álló szántóföldek újraosztásával kellett biztosítani; azaz az önálló birtok kialakítása az esetek többségében a paraszti birtok megosztása árán ~~műt~~ /vagy mehetett volna/ végbe.

A birtokmegőrzésekⁿ és gyarapításnak a parasztság körében szilárd gazdasági- és társadalmi alapokon nyugvó, egymással szorosan összefüggő tendenciái ugyanis a paraszti birtok felaprózása, megosztása ellenébe hatottak.

Az egymással szembekerült tendenciák a paraszti társadalom különböző rétegeinél eltérő mértékben voltak jelen. Ennélfogva a birtokfelaprózódás tendenciája az egymással szembekerült tendenciák erőviszonyainak

változásától függően, rétegenként eltérő ütemben és mértékben bontakozott ki.

Az általunk vizsgált település egyházi adókönyveiben fellelhető adatok alapján pontos képet alkothatunk a folyamat előrehaladásáról. /38/

/Az 1853., 1861. és 1862. évi metszeteink tényleges teleknagyság alapján készültek. 1863-tól kezdve az egyházi adót a fizetett állami adók arányában vetették ki. Emiatt a házas zsellérek és az $\frac{1}{8}$ telkesek a továbbiak során nem választhatók szét külön kateóriákként./

Birtokkategória:

z s e l l é r
házas - házatlan

Év	1853	1861	1862	1866/67	1872/73
Összesen	38	37	39	20	10
Telekkel rendelkezők száma	185	182	186	225	202
Összesen	223	237	239	245	212

Az 1853-1862 közötti időszakban a birtokfelaprózódás kizárólag a $\frac{3}{8}$ teleknél kisebb birtokokra korlátozódott, és nem eredményezte a földbirtokkal rendelkezők számának jelentősebb változását.

A csaknem változatlan számú birtok tulajdonosainak személye azonban jelentős mértékben kicserélődött, és az egyes telekkategóriákhoz tartozó birtokok körében is lényeges változások mentek végbe.

A legjelentősebb változások a zsellérek között történtek, ahol a házas zsellérek mellett megjelent a házatlan zsellérek csoportja is. Ezt főként a házas zsellérek családjához tartozók /gyermekük, vejeik, stb./ alkották, de 1861-ben már három, korábban $\frac{1}{16}$ telekkel rendelkező törpebirtokos is a soraikat gyarapította.

Az $\frac{1}{12}$ telekrésszel rendelkező törpebirtokosok egyike korábbi $\frac{2}{8}$ telkes, a másik kettő pedig olyan korábbi házas zsellér, akit a nagy változások a telekkel rendelkezők soraiba emeltek. /39/

Az $\frac{1}{8}$ telekrésszel rendelkezők rétegének kialakulásában és kiszélesedésében elsősorban a korábbi $\frac{2}{8}$ telekrész megosztása játszotta a fő szerepet; de átmenetileg néhány, a zsellérsorba süllyedés útján megindult, jelentősebb birtokos is ide tartozott.

A $\frac{2}{8}$ telekrésszel rendelkező réteg körében végbement birtokváltozások arra mutatnak, hogy az általunk vizsgált település parasztságának legszélesebb rétege az 1848-at követően kialakult új viszonyok

között fokozatosan elveszítette évtizedes merevségét; megkezdődött szétoldódása.

A $\frac{3}{8}$, és ennél nagyobb telekrésszel rendelkezők körében, ebben az időszakban birtokfelaprózódás nem volt.

1872-re a birtokfelaprózódás tendenciája fokozottabban előtérbe került.

Különösen a nincstelenek és törpebirtokosok rétegének számbeli gyarapodása szembetűnő. Ezen belül első sorban a házzal, vagy jelentéktelen földdarabbal rendelkező "birtokosok" számbeli gyarapodása volt dinamikus. Ez 1861-hez képest 1872-re 71 % -kal nőtt, míg a házzal sem rendelkező nincstelenek száma jelentősen csökkent.

A törpebirtokosok számának gyors gyarapodása mindenekelőtt a $\frac{2}{8}$ telekrésszel rendelkezők kategóriájában előrehaladó birtokfelaprózódással, valamint a bővített családformában együtt élő, közösen gazdálkodó birtokosok különválásával állott kapcsolatban.

Megkezdődött a birtokmegosztás a $\frac{3}{8}$, és annál nagyobb telekkel rendelkezők soraiban is.

A birtokmegosztás a különféle paraszti rétegek nál eltérő gazdasági társadalmi jelentőséggel rendelkezett; ezért a szegényebb és a tehetősebb rétegek

esetében mind tartalmában, mind megvalósulásának formájában is eltérő jegyei voltak.

A birtokmegosztás a parasztság szegényebb rétegeinél alapjában ásta alá a gazdálkodás addigi rendszerét és veszélyeztette a családi birtok megmaradását is. A birtokmegosztásra ezért csak fokozatosan, hosszas belső harc árán, legfőképpen pedig az árútermelés, a vagyoni helyzet stabilizálásának a családi birtokon kívül eső forrásai feltárulásával egyidőben, vagy csak azt követően kerülhetett sor.

Ezeknél a rétegeknél, nem utolsósorban az önálló birtokok kialakításának alapjául szolgáló szántóföldek biztosítása érdekében, elsőként kezdődött meg a még feltöretlen legelőilletékrészek eke alá fogása.

A legelőilletékezés feltörése ugyanakkor elsorvasztotta az említett rétegek gazdálkodásának másik főbb ágazata, az állattenyésztés lehetőségeit, ezáltal jelentős mértékben leszűkítette a kialakított új gazdaságok stabilizálásának, gazdasági megerősödésének feltételeit is.

A tehetős- és gazdagparaszti rétegekben vizsgált időszakunkban a birtokmegosztás csak néhány alkalommal fordult elő. A kevésbé tehetős rétegeknél eltérően, ezeknél a rétegeknél elsősorban a korábban

is birtokolt földtulajdonon kivül szerzett földek váltak a birtokmegosztás alapjává.

A családi birtokból történt részeltetés nem veszélyeztette a család addig elfoglalt gazdasági-társadalmi pozícióját. A gazdálkodás megszervezése sem mutatott lényeges eltérést a korábbi gazdálkodási rendszertől, hiszen a jogilag különválasztott családi birtokot még hosszú ideig /általában az új gazdaság önálló gazdálkodásához szükséges termelőerők biztosításáig/ egy gazdasági egységként kezelték. /40/

A bérleti- és a ledolgozós rendszer nyújtotta gazdasági lehetőségek jelentős hatással voltak a helyi paraszti társadalom különböző rétegeiben a saját földtulajdon által alapvetően meghatározott vagyoni felemelkedés folyamatának előrehaladására.

A földtulajdon nagysága és a tényleges vagyoni helyzet alakulása között meglévő, történelmileg változó tartalmú viszonyban az említett tényezők érvényesülése nyomán bizonyos mértékű fellazulás ment végbe.

Ez a fellazulás tükröződik a földtulajdon nagysága és a tényleges vagyoni helyzet szerinti adózás alapján történő összehasonlításban is. /41/

Fizetett adó /krajcárban/	A földtulajdon sze- rint fizetésre kö- telezett volna	Tényleges anyagi helyzete alapján ennyit fizet
20	105	25
40	153	153
60	14	35
80	1	30
100	2	6
120	1	3

A különféle vagyoni kategóriákat alkotó adózók-
nak a földtulajdonuk nagysága szerinti összetétele a
következő képet mutatja: /42/

Teleknagyság:	annak megfelelő vagyoni kategóriába került	egy kategóriával magasabb, alacsonyabb került /%-ban/	több kategóriáv magasabb, alacson
zsellér és $\frac{1}{8}$	13	78	9
$\frac{2}{8}$ és $\frac{3}{8}$	55	25	13
$\frac{4}{8}$	62	33	4

A $\frac{6}{8}$ és annál nagyobb telekrésszel rendelkezők
vagy földtulajdonuknak megfelelő, vagy annál alacso-
nyabb kategóriákba kerültek. /Ennek legfőbb oka azon-
ban az volt, hogy az egyházi adó kivételénél a legelő-
adót, amely e rétegnek különösen jelentős volt, nem
vették figyelembe. /43/

A földtulajdonnal rendelkező birtokosok közül a legalacsonyabb kategóriába került tulajdonosok minden esetben idős, egyedülálló férfiak és nők voltak. /44/

A földtulajdon /illetőleg annak hiánya/ alapján kivethető adókatégoriánál a zsellérek és $\frac{1}{8}$ telkesrésszel rendelkezők 87 %-a, a $\frac{2}{8}$ és $\frac{3}{8}$ telkesek 38 %-a, és a $\frac{4}{8}$ telkes birtokosok 33 %-a, együttesen, az össtsztulajdonosoknak mintegy a fele került magasabb vagyoni kategóriába az egyházi adókiwetés során. Az eltérések kialakulásában nem lebecsülhető jelentősége volt az összehasonlításainkban nem szereplő vagyoni ingatlanok, - főként a szőlőbirtok - vagyonfelhalmozásban játszott fontos szerepének. /A szőlőbirtokok megoszlásáról lásd II. számú mellékletünket! /

Az eltérések fő okát azonban nem ebben, hanem a paraszti társadalom egésze előtt feltárult gazdasági lehetőségek bőségében véljük felfedezni; abban, hogy a helyi parasztság jelentős része gyorsan reagált a megváltozott viszonyokra és képes volt a feltárult lehetőségek kihasználására.

A lehetőségek kihasználásának üteme és mértéke, valamint a gazdálkodás legmegfelelőbb irányának kialakítása szempontjából a különböző paraszti rétegek/alapvetően termelőerőkkel való ellátottságuknak adott mértéke által meghatározottan/ eltérő fejlődési úton haladtak előre.

B. A paraszti gazdaság technikai- gazdasági relációinak változása. A főbb paraszti rétegek gazdálkodásának fejlődése a gabonakonjunktúra időszakában

A helyi parasztság körében végbement, említett főbb gazdasági- és társadalmi változások jelentős visszahatással voltak a termelőerők továbbfejlődésének alakulására.

A visszahatás főként az egyes paraszti rétegek gazdálkodásában /illetőleg, az egyes paraszti gazdaságokban/ a gazdasági lehetőségek kibővülése idején, az új gazdálkodási jegyek kialakulásában, illetőleg a már hagyományos formák kiszélesítésében tükröződik legszembetűnőbben.

A gazdálkodás új lehetőségei általában a különböző nagyságú paraszti gazdaságok adott lehetőségeihez /mindenekelőtt termelőerőkkel való ellátottság^{uk}hoz/ illeszked^{tek}~~ett~~, azokat főként az adott paraszti gazdaságok korábbi gazdálkodási rendszerének megfelelő irányban bővítették tovább.

Ahhoz, hogy a különböző paraszti gazdaságok továbbfejlődésének szükségszerű és lehetséges útjait számba vehessük, célszerűnek tartjuk a körösnagyharsányi paraszti gazdaságok terület és szántóterület

szerint, -a jelen időben is használt mértékkel való megoszlásának felvázolását.

A földtulajdon nagysága /kat. holdban/	A tulajdonosok száma	A tulajdonosok aránya az össz- birtokosokhoz képest	A földtulaj- don nagysága az össz-bir- tokhoz képest
Nem rendelkezik földtulaj- donnal	38		
1-8 kat.hold között	5	2,51	0,32
9-10 kat. hold között	132	71,94	58,14
11-15 kat.hold között	21	11,41	22,31
15-20 kat.hold között	19	10,34	14,20
20-50 kat.hold között	7	3,80	5,03
		100,00	100,00

A szántóterületnek a telki állomány alapján kialakult kategóriák szerinti megoszlását III. és III/a. számú mellékletünkben tüntettük fel.

A szántóterületnek kat. holdakban kifejezett nagysága szerinti csoportok kialakítása - közvetve - fényt vet a szántóföldi gazdálkodásnak a paraszti gazdálkodás rendszerében, a különböző paraszti réte-

gek viszonylatában játszott eltérő jelentőségére, és utal azokra a gazdasági okokra is, amelyek a szántóföldi gazdálkodás, illetőleg az állattartás irányában való továbbfejlődésre kényszerítették az adott paraszti gazdaságot.

A szántóföld nagysága /kat. holdban/	A birtokosok száma	A birtokosok ará- nya az összbirto- kosok számához vi- szonyítva /%-ban/	A szántóföld aránya az összántóhoz képest /%-ban/
Nem rendelkezik szántófölddel:	38		
1-6 kat. hold között	4	2,14	0,62
6-9 kat.hold között	134	72,46	58,44
9-12 kat.hold között	27	14,59	19,57
12 kat.hold felett	20	<u>10,81</u>	<u>21,37</u>
		100,00	100,00

Amint metszetünkből is kitűnik, a paraszti gazdaságok mintegy 2/3 részben a birtokolt szántóföldek mennyisége alig haladta túl az önellátáshoz szükséges nagyságot. /A szántóföldek átlagos nagysága: 6,8 kat. hold volt./

A gazdaságok 1/3 része viszonylag jelentősebb árútermeléshez is elegendő földterülettel rendelkezett. Az itteni földek jó minőségét, a belterjesebb növényi kultúrák elterjedtségét, a kereskedelmi kapcsolatok tradícióit is figyelembe véve, úgy/~~hiszem~~/ véljük, nem tévedünk, ha bizonyos mértékű árútermelést a paraszti népesség zöménél feltételezünk. A vizsgálataink tárgyát képező időszak kezdetéről két, egymással csak részben összevethető metszet áll rendelkezésünkre. /46/

A birtokhasználat arányait tekintve ezek alapján csupán megközelítőleg reális képet alkothatunk a gazdálkodásban végbemenő változások tendenciájáról.

A körösnagyharsányi határ használati megoszlása 1850-ben a következő képet mutatta:

A használat neve:	A használatban lévő földterületek aránya az össz-határhoz képest /%-ban/
Szántó	51,2
Kaszáló	25,2
Legelő	20,0
Szőlő	1,5
Káposzta	1,5
Bokros hely /használatlan terület/	0,6
	<hr/> 100,0

1853-ra a határhasználatⁱ arányok a következőképpen módosultak:

A használat neve:	A használatban lévő földterület aránya az össz-határhoz képest	A változások mértéke	/%-ban/
Szántó	69,4	+	18,2
Rét	13,2	-	7,0
Legelő	10,4	-	9,6
Szőlő	0,5	-	1
Használatlan	6,4	+	5,8

/Az utóbbi összeírásban külön kategóriaként nincs feltüntetve a káposztaföldek nagysága. További problémát jelent, hogy nem ismerjük teljességgel az 1850-es adatokban viszonyítási alapként szereplő összhatármennyiséget adó tényezőket sem, ezért a statisztikánkban szereplő adatokat magunk is fenn-tartással kezeljük. Mégis, mivel a határhasználati arányok módosulásának bemutatott tendenciája az ismert országos tendenciával alapvetően megegyezik, bemutatását, -az arányeltolódás érzékeltetése érdekében - célszerűnek láttuk./

Az arányeltolódások országos szinten ismétlt tendenciájának és az elvétve előkerült helyi adatoknak összevetésével kialakítható anyag-mozaik alapján vázlatos, de alapjában véve megbízható képet alkotunk a folyamat előrehaladásáról.

/A gazdasági fejlődés előrehaladásának ilyen jellegű vázolását, bizonyos alapvető helyi sajátosságainak kiemelését, mintegy hidnak szánjuk a tőkés jellegű fejlődés megindulása és az 1880-as évektől egyre bonyolultabbá váló kiszélesedésének már sokkal inkább nyomon követhető periódusa között./

A jelen fejezetünkben vizsgált időszakban a paraszti gazdálkodás színterén végbement változások közül legjelentősebbnek a paraszti gazdaság technikai-gazdasági relációjában, az egyes paraszti rétegek termelőerő-ellátottságának megfelelő mértékben és ütemben végbement változásait tartjuk. Ezek a változások a jó piaci viszonyok kialakulása és a paraszti gazdaságok egy részében létrejött termelőeszköz-feltesleg hatására a paraszti gazdaságban a növénytermesztés javára végbement növekedési ütemkülönbséggel kapcsolatosak.

Körösnagyharsányban a gabonakonjunktúra és a kedvező bérleti lehetőségek hatására főként a tehetősebb- és a gazdag-paraszti rétegek gazdálkodásában

fokozódott tovább a növénytermesztés aránya.

Gazdálkodásuk kiterjesztéséhez termelőerők zelső-sorban az igaerő/ növelésére volt szükség. Legjobb minőségű rétjeiket már a tagosítást követően művelés alá vették, a megmaradt gyengébb minőségű kaszálók és az egyre jobban összeszűkülő községi legelők pedig nem voltak elegendők a termelőeszközként felhasználásra kerülő igavonó-állomány megfelelő mennyiségben- és minőségben történő biztosításához. /45/

A növénytermesztés- és az állattenyésztés között a termelőerők korábbi fejlettségi fokának megfelelő ágazati arányok eltolódásából származó problémák megoldásának két módja volt.

Az egyik, átmenetileg járható út, a termelőerők adott szintjének megfelelő arányok kialakítása, a növénytermesztés, és az ezzel meghatározott módon összefüggő állatállomány /ellettőleg az annak biztosításához szükséges legelők/ mennyisége között.

A másik, tendenciájában a tényleges megoldás, a szükséges arányok kialakítását nem a legelők mennyiségének növelésével, hanem a szántóföldi takarmánytermesztés meghonosításával, azaz a gazdálkodás új, magasabb fejlettségi szintjének kialakításával biztosította.

Hogy az ágazati feszültség feloldása ebben az időszakban melyik úton megy végbe, azt az adott gazdaságok termelőerőinek fejlettségi foka mellett a gazdálkodás külső feltételének alakulása is jelentős mértékben befolyásolta.

A körösnagyhasrányi paraszti gazdaságok esetében az arányproblémák tényleges megoldásának elemi általában azokban a gazdaságokban jelentek meg, amelyekben a termelés kiterjesztése alapvetően az árútermelés kiterjesztését szolgálta. /48/

Az állattartás /elsősorban a szarvasmarhatartás/ kiterjesztése nemcsak az igavonók - mint termelőeszköz - irányú gyors ütemben növekvő saját szükségleteik kielégítését szolgálta, hanem az /főként a saját tulajdonaikon kívül eső gazdálkodási lehetőségeik és a piaci viszonyok alakulásától függően/ árúként is értékesítésre kerülhetett.

A gazdaság lendítőerejévé vált állattartásnak a legelőviszonyok alakulásától való, bizonyos fokú függetlenítése azonban mindenképpen szükségessé vált. /49/

A tehetősebb paraszti rétegek gazdálkodásában a szántóföldi takarmánytermesztés és a földművelésen

alapuló állattenyésztés anyagi feltételeinek formálódása az 1860-as évektől jelentősen előrehaladt. /50/

A takarmánytermesztés jelentőségének fokozódása a gazdálkodás új, magasabb fejlettségi szintjének alakulása a háromnyomásos rendszer kereteinek széttörése irányában hatott. Előrehaladása ebben az időszakban még elsősorban a nyomáson kívül eső területeken kiszélesedett takarmánytermesztésben realizálódott, de az 1870-es évektől kezdődően már a nyomásos gazdálkodás kereteiben művelt földeken is fokozatosan növekedett a takarmánytermesztésre használt területek aránya. /51/

A szántóföldi takarmánytermesztésen alapuló állattenyésztés felé történő haladás - a paraszti gazdaságok egészét tekintve - igen lassú ütemű volt.

A saját határukban lévő és a bérelhető legelők viszonylagos tágassága, a legeltető állattartás szintjén, hosszú időre biztosította a növénytermesztés kiterjesztéséhez szükséges igaerő-állomány növelésének feltételeit.

A növénytermesztés javára végbement növekedési ütemkülönbség felszámolása átmenetileg változatlanul a legeltető állattartás színvonalán volt a legköny-

nyebben megoldható a harsányi paraszti gazdaságok többsége számára.

Az újabb- és újabb legelők bérbevétele ugyanakkor az említett tehetősebb paraszti gazdaságokban is akadályozta az állattartás fejlettebb, legeltető-istállózó szintjének kialakítását. Ebbe az irányba hatott az is, hogy ebben az időszakban az állattartás magasabb szintjének kialakítása nemcsak beilleszkedett a gabonatermesztés központu paraszti gazdaság kereteibe, hanem közvetve azt is a gabonatermesztés iránti fokozott igény váltotta ki. Mindaddig, amíg a gabonatermesztés maradt a paraszti gazdaságok meghatározó termelési ágazata, az állattenyésztés is alapvetően ennek alárendelve fejlődhetett.

Fékező hatása volt annak is, hogy nemcsak az egyes állatfajták kiválasztásában, de még az ugarba vetett takarmánynövények kiválasztására is befolyással voltak a gabonatermesztés szempontjai.

Az általunk vizsgált településben elsősorban a búkkönytermesztés virágzása és elsorvadása kapcsolódott a gabonatermesztéshez, hiszen ezt a takarmánynövényt főként azért termesztették, mert "...nem élte a földet és jó buza volt utána."/52/

A paraszti társadalom középrétegei - gazdálkodásuk korábbi korszakában kielakult sajátosságainak megfelelően - szerteágazó gazdasági tevékenységet folytattak. Jelentősebb tőke és "fölös" termelőeszköz hiján nem voltak meg a lehetőségeik arra, hogy gazdálkodásukat bérbevett területekre is kiterjesszék. Állattartásuk kibővítésére a községi legelők, és gyenge minőségű, fel nem szántott rétjeik összeszűkülése miatt csak a külterjes állattartás szintjén kerülhetett sor.

Mivel többségük nem rendelkezett elegendő földdel ahhoz, hogy a szaporodó állatállományt termelőeszközként használhassa fel, ezeknek a rétegeknek az állattartását elsősorban az állatárú előállításának vágya inspirálta. Az állatárú előállításának az adott gazdasági feltételek között, az említett paraszti rétegek esetében, a külterjes állattartás volt a gazdaságilag legkönnyebben járható útja. A piaci értékesítés rendszeressé válásával kapcsolatban már a 70-es évek időszakában megkezdődött az igáslovak tenyésztésének kiszélesítése is.

Ennek az országszerte hozzávetőlegesen azonos időben kiszélesedő folyamatnak, az általunk vizsgált településben az új, könnyű eketípusoknak elterjedése, és a káposztatermesztés fellendülése képezte az alapját.

A paraszti középrétegek fennmaradásában és gazdaságaik lassu ütemű továbbfejlődésében ugyanis, különösen a gabonaválság ~~idején~~ okozta problémák szaporodása nyomán, a jelentős hagyományokkal rendelkező zöldségtermesztés /elsősorban a káposztatermesztés/ került előtérbe. /53/

A szakértelem apáról-fiúra öröklődött, a szükséges munkaerő általában a családon belül is biztosított volt. Az elegendő munkaerővel nem rendelkező családoka rokon munkacsere-rendszer keretében, illetőleg "kisegítő" munkaerő alkalmazásával biztosították a szükséges munkaerőt. /54/

/A körösnagyharsányi paraszti gazdaságokban - elsősorban a külterjes irányú gazdálkodás miatt - a hónaposok fogadása volt elterjedve. A cseléd~~ek~~ 25%-át a helyi zsidó eredetű lakosok, 50 %-át a $\frac{2}{8}$ és $\frac{3}{8}$ telekrésszel rendelkező birtokosok, továbbá 25%-át pedig a nagyobb telekrésszel rendelkező gazdák alkalmazták. /55/

Ha "a nép pénzforrásának legfőbb ere, a káposztatermesztés" megkövetelte, oly nagymérvű volt az iskolásgyermekek igénybevétele is, hogy "...az iskolatanítók felhívják az egyházi előljáróságot, miszerint a káposztapalántarakás idejére szünetet hagyjanak..." /56/

A káposzta mellett jelentős volt a hagymatermesztés, néhány gazda pedig még a selyemhernyóte-

nyésztéssel is megpróbálkozott. /57/

A paraszti középrétegek rét- és legelőföldjeinek jelentős része az ármentesítést követően alkalmassá vált a szántóföldi gazdálkodásra. Ezeket a területeket a belvizek szinte rendszeres pusztításai miatt elsősorban a rövid tenyészidejű kukorica termesztésével lehetett hasznosítani. /58/

A kukoricatermesztés kiszélesítését ösztönözte, hogy a közeli Nagyvárad lakosságának gyors ütemű növekedése egyre növekvő mértékű keresletet támasztott a sertések iránt.

A sertéstenyésztés, a közép- és kisparaszti tulajdonosok rétegének önellátásában és árútermelésében fokozatosan előtérbe került és a tenyésztés arányait tekintve meghaladta a tehetősebb paraszti gazdaságok szintjét. /59/

A törpebirtokosok- és zsellérek gazdasági tevékenysége, eltérő arányban, de lényegében a ledolgozásos- és részes rendszer különféle formái keretében használt idegen földtulajdonon és munkaerejük áruba bocsátására alapult.

Az általunk vizsgált település törpebirtokosai- és zsellérei elsősorban a falut övező nagybirtokon és a Nagyvárad körüli szőlővidéken találtak munkalehetőséget, míg a tehetősebb helyi birtokosoknak az

aratási időszakokban mutatkozó munkaerő igényét főként más településekből jött nincstelenek elégítették ki.

Ennek legfőbb oka az volt, hogy a helyi nincstelenek- és tehetősebb gazdák munkás-munkáltatói viszonyát átszövő rokoni kapcsolatok megnehezítették a kizsákmányolásnak idegen munkásokkal szemben elérhető szűntje megközelítését.

A helyi törpebirtokosok és zsellérek gazdasági tevékenységének végső célja a továbbsüllyedés megakadályozásához, illetőleg a vagyoni biztonság illúziójához szükséges talpalatnyi föld megszerzése volt.

A tagosítás, majd az ezt követően kibontakozó gazdasági fellendülés a nincstelenek egy vékony rétegének számára is elérhetővé tették a földszerzés lehetőségeit. Egy részük az adományozott legelőilletőségről mondott le, 2-2 vékás káposztaföldek fejében, mások a Sebes-Körös ármentesített területéből szereztek földet. /60/

A magas napszám és a feles-bérleti rendszer keretében művelt földeken folytatott kukorica- és káposztatermesztés a nincstelenek egyéb csoportja számára is lehetővé tette, hogy /nadrágszijparcellák megszerzésével/ a törpebirtokosok soraiba emelkedjenek. /61/

Az egyre súlyosabbá váló adóterhek és a gyorsan dráguló földek ugyanakkor már ebben az időszakban is a törpebirtokossá "emelkedés" ellenében hatottak és megakadályozták ~~ennek~~ a tendenciának számottevő mértékben történő kibontakozását. /62/

A tagosításkor szerzett parcellák egy részét zsellér-tulajdonosaik hamarosan "elkótyavetyélték" és ez lett a sorsa a későbbiek során a más módon szerzett földcsíkok jelentős részének is. /63/

Az 1870-es évektől kezdődően, a középrétegek mellett a zsellérek- és törpebirtokosok rétege vált a gazdasági felemelkedés- és lesüllyedés ellentétes folyamatának másik, legjelentősebb ütközései színterévé. /64/

A paraszti árútermelés kiszélesedése és a ~~el~~ vagyonfelhalmozás előrehaladása kapcsán, azzal összefüggésben, fokozódott a mezőgazdaságon kívüli te-
rületeken kibontakozó paraszti vállalkozások és a
hitelélet jelentősége is.

Az esetenként kihasználatlanul maradt termelőeszközökkel /főként igaerővel/ végzett bér munkák a paraszti társadalom széles köreire kiterjedő, tradicionális gazdasági lehetőségek voltak. /65/

Míg a legtehetősebbek körében az alkalmi jellegű bér munkák elsősorban a bérnyomtatásra és a szántásra korlátozódtak, a kevésbé tehetősek az egyéb mezőgazdasági munkákra és a fuvarozásra is kiterjesztették tevékenységüket.

Az igaerővel végzett bér munkák körének kiterjedtségében megfigyelhető eltérés mellett - bár nehezebben elkülöníthetően - a végzett munkáért járó bér- és bérjellegű szolgáltatások jellegében is felfedezhetünk bizonyos differenciáltságot.

Az ugyanis, hogy a kevésbé tehetősek munkájának ellenszolgáltatásában főként a pénz, a tehetősebbek esetében pedig elsősorban a munkaerő-viszontszolgáltatás volt az elterjedtebb. /66/

/Ilyen szempontból az alábbiak esetében munkaerő-cseréről is beszélhetnénk. Mivel az említett időszakban tendenciájában a termelőeszközök időszakonkénti árújellegének kialakulását tartjuk meghatározónak, a cserejellegget pedig - bár jellemző - elsősorban formai sajátosságnak, az adott időszakban helyesebbnek véljük a bér munka jelleg kiemelését./

Az órisái mértékű hitelhiány a felhalmozáson túl, a gazdaság optimális mértékű fejlesztési lehetőségeinek kihasználása után is rendelkezésre álló pa-

paraszi pénzvagyron kölcsöntőkévé alakítására ösztön-
zött. /67/

A hitelszerzési lehetőségek közül az Egyház-
kerületi Pénztár és a Nagyvárad Takarékpénztár
volt a legjelentősebb. Az előbbi 6, az utóbbi 8 %-
os kamatra kölcsönzött, több év, illetőleg 3 hónap
időtartamra. Az Egyházkerületi Pénztár azonban csak
sok utánjárással, 6-8 hónapos késedelemmel kölcsön-
zött, míg a Takarékpénztár esetében a rövid kölcsön-
zési idő okozott súlyos problémákat. Ezért a sze-
mélyi hitel - bár legkevesebb 10 %-os kamattal járt -
a legfőbb hitelforrásá vált. /68/

Az alkalmasszerűen uzsoratókeként is elhelyezett
paraszi tőke az 1870-es évekig kereskedelmi tőke-
ként is funkcionált. A jelentősebb kereskedelmi le-
hetőségek /korcsmák, malom, húsmérés stb.../ azonban
1870-ben zsidó eredetű bérlők kezébe kerültek. /69/

Betelepülésük után a falu hitel élete csaknem
teljesen a zsidó eredetű bérlők ellenőrzése alá ke-
rült. Az állandóan rendelkezésükre álló pénztőke
viszonylagos nagysága és a hitel-akciókban való jár-
tasságuk mellett jelentős hatása volt annak is, hogy
a helyi hitelezőkkel ellentétben csak a legritkább

esetben kívántak ledolgozások kamatot. /70/

A falu hitelellátásának az összes helyi hitelező érdekeinek megfelelő módon történő biztosítása, a paraszti, egyházi és a zsidó eredetű uzsoratóke érdekeinek egyeztetése 1870-ben a "Takarék és Kölcsön Egyesület" megalakítására vezetett. /71/

Ebben a részvénytársasági alapon szerzett vállalkozásban a részvények többsége egyetlen zsidó eredetű vállalkozó kezében volt, aki már a korábbi években is lényeges szerepet játszott a falu hiteléletében. /72/

A termelésben keletkezett paraszti tőke a többi, zsidó eredetű kereskedelmi- és uzsoratókének, valamint a református egyházközség tőkéjének egy része csupán ezt az alaptőkét egészítette ki.

A "Népbank" létrehozása átmenetileg a pénzkölcsönzési lehetőségek javulását eredményezte.

Működésének "nagyon üdvös volta" különösen a középrétegek körében vezetett a vállalkozási kedv megerősödéséhez. A Takarékpénztár működése idején, annak finanszírozásával került sor 1871-ben a kor-
szak legjelentősebb helyi vállalkozására, amikor
"...több lakos téглаégetés végett társasággá alakult. Téгла- cserépmestert fogadván évenként jelentékeny mennyiségű téglát és cserepet égettetett cserepki-
száritót s égetőt készíttetett. /73/

Alapítói a helyi paraszti középréteg leginkább vállalkozó szellemű képviselői voltak, akik elsősorban a környéken megindult útépitések támasztotta keresletre alapozták vállalkozásuk jövőjét. /74/

Üzemeltetése az útépitések befejezése után egyre kevésbé lett kifizetődővé, hiszen a szállítás nehézségei miatt elsősorban csak a helyi, illetőleg a közeli falvak szükségleteit látta el.

Az előállított termék kiváló minősége révén egy ideig még megőrizte szűk piacát, de a termelés kiszélesítésére, korszerűsítésére, olcsóbbá tételére már nem volt képes. /75/

Az 1873. évi hitelválság idején a helyi takarékpénztár széthullása az üzem sorsát is megpecsételte.

III.

A körösnagyharsányi paraszti gazdaság fejlődése a mezőgazdasági válságtól az első világháborúig terjedő időszakban.

A. Az infrastrukturális változások hatása a tradicionális gazdasági-területi kapcsolatok felbomlására, az egyes települések továbbfejlődésére

A mezőgazdaság tőkés átalakulása a XIX. század második felében a legszorosabb kapcsolatban állt a modern bankrendszer- és közlekedés kiépülésével. /76/

Korábbi fejezetünkben felvillantottuk az 1860-70-es évek fordulóján a körösnagyharsányi parasztság számára elérhető pénzszerzési lehetőségek alakulásának képét.

Az infrastrukturális változások másik fontos alkotója, a közlekedés kiépülése az általunk vizsgált területen az 1850-70-es, illetőleg az 1880-as években ment végbe.

Az első időszakban, a Körös-szabályozás megvalósítását követően kibontakozó kövesút építések jelentős mértékben hozzájárultak mind a nagybirtok, mind a paraszti birtok értékesítési lehetőségeinek javulásához.

Az 1880-as évek nagy vasútépítési hulláma, az Európa-szerte pusztító mezőgazdasági válság talaján, alapvetően természetsszerűleg a hazai tőkés jellegű fejlődésben meghatározó szerepet játszó nagybirtok érdekei által meghatározott ütemben és irányban haladt előre. /77/

A 80-as évek nagy vasútépítési hulláma nemcsak a külső piac biztosításával segítette a nagybirtokot a válságból való kilábalásban, hanem a rohamos gyorsasággal kialakuló, egységes, országos belső piacon is elősegítette monopolhelyzetének kialakulását.

A nagybirtok árútömegének megjelenése a szűkebb területre kiterjedő tájpiacra fokozatosan háttérbe szorította a kismértékű paraszti árútermelésen és termékfeleslegesen alapuló gazdasági területi kapcsolatokat.

Az a történelmileg változó tartalmú, viszonylagosan azonban állandó jelleggel is birt gazdasági egyensúly, amelynek alapját lényegében a területi-gazdasági kapcsolatokban szerepet játszó települések eddig viszonylag arányosan kiszélesedő belső felhalmozása /és így az árukapcsolatok fokozatos átladósulása és kibővülése/ képezte, a nagybirtok említett árútömegének megjelenése hatására felborult.

A tradicionális kapcsolatok felbomlását követő időszakban a körösnagyharsányi parasztság gazdálkodását /is/ átmeneti bizonytalanság jellemezte, amely mindaddig fennállott, amíg az új feltételek között, a korábbinál kevésbé zárt és harmonikus együttműködés új formái létrejöttek. /78/

A gazdálkodás külső feltételének alakításában, nem utolsó sorban a vasútépítésekkel kapcsolatban, a külső eredetű tőkebefektetések /illetőleg annak következményei/ is jelentős szerepet játszottak.

Az 1880-as években megjelenő, jelentékenyebb nagyságú tőkebefektetések elhelyezésére elsősorban azokban a településekben került sor, amelyek a belső felhalmozásban is élen jártak. /79/

Az utóbbi mindenekelőtt az említett települések nagyméretű gabonatermesztéséhez, /végső soron a szabad rendelkezésre álló gazdálkodási tér kiterjedtségéhez/ kapcsolódott, amelynek kihasználására csupán most a gazdálkodás ezen szintjén alakultak ki a szükséges objektív feltételek.

Míg az említett települések gazdasági fellendülését viszonylag jelentős belső felhalmozásuk alapozta meg, továbbfejlődésüknek hiteligényeik kielégítése alkotta feltételét.

A hitel iránti, különösen megnövekedett kereslet, elsősorban a felbomló tradicionális piaci körzet határain belül, az említett településekbe irányuló, jelentős mértékű mozgást eredményezett.

Azon a területen, amelybe Körösnagyharsány is tartozik, elsősorban a felvásárló- és közvetítőkereskedelemből származó /főként zsidó eredetű/ tőke mobilizálódott. /80/

A tőkemozgás tovább fokozta az egyes települések fejlődésének ütembeli eltéréseit, hiszen az említett, már önerőből is gyors fejlődésnek indult települések számára mintegy a többi település hátrányára biztosította a továbbfejlődés alapfeltételét képező jó tőkeellátottságot.

A gazdasági fejlődés előrehaladása és az egyes települések közötti különbségek fokozódása közvetve a demográfiai változásokban is tükröződik. /81/

A népesség gyarapodása Harsány és más környékbeli falvak esetében 1850-1900 között /1850-hez viszonyítva %-ban/

A település neve:	A lakosság száma 1850- ben	1857	1870	1880	1890	1900
Harsány	1238	-1	+10	+1	+11	+14
Szakál	716	+9	+4	-7	+13	+17
Mezősas	1279	-2	+18	+15	+22	+29
Körösszegapáti	1251	+14	+37	+21	+30	+30
Ugra	1537	+3	+26	+10	+31	+47
Sarkad	5269	+11	+36	+39	+50	+59
Komádi	2700	-2	+57	+73	+167	+173
Nagyszalonta	10.300	-17	+8	+1	+22	+36
Berettyóujfalu	5280	-8	+9	+16	+32	+46

Az említett jelenségek hatására a tőkés jellegű fejlődés^{nek} az egyes települések belső felhalmozásából táplálkozó sokszínű csirái fokozatosan elsorvadtak. A nagybirtok gazdasági túlsúlyának kialakulása nyomán a paraszti árútermelés fejlődési lehetőségeit a porosz utas agrárfejlődés általános törvényszerűségei alapvetően meghatározták.

Az egyes települések fejlődésében mind erősebben érvényre jutó általános fejlődési jegyek mellett a települések fejlődési folyamatának néhány viszonylag változatlanul maradt jelenségéhez kapcsolódva, számos kisebb-nagyobb fontosságú sajátos fejlődési jegy továbbra is hatott a falvak gazdasági-társadalmi

fejlődésében.

Ezek a másodlagos fontosságú fejlődési sajátosságok különös erővel kerültek felszínre az agrárválásból való kilábalás kísérleteinek időszakában.

B. A növénytermesztés és az állattenyésztés arányának, szerkezetének és színvonalának változásai.

A tőkés jellegű agrárfejlődés kezdeti időszakában - miként arra korábban rámutattunk - a szántóföldi művelés kiterjesztése volt a parasztság gazdasági fejlődésének legdinamikusabb eleme. Az olcsón hasznóbérelhető földterületek bősége ugyanakkor hatalmas méretű igényeket támasztott a gazdálkodáshoz szükséges igaerőállománnyal szemben, gyors ütemű fejlődésre készítette az állattenyésztést is.

Az 1870-80-as évek fordulóján a helyi parasztság gazdálkodásának színterén /is/ új jelenségek körvonalai kezdtek kibontakozni.

A környékbeli nagybirtokokon a gazdálkodás keretei és a termelőerőkkel való ellátottság között

kialakult elletmondások felszámolása - a termelő-
erők adott szintjén - jelentősen előrehaladt. /82/
Hatására fokozatosan leszűkültek és megdrágultak a
paraszság számára a nagybirtok relatív termelő-
erő-hiánya biztosította földszerzési lehetőségei.
Ebből következik, hogy a gazdasági lehetőségek re-
alizálhatósága tekintetében sohasem egységes pa-
raszti társadalomban tovább szűkült azoknak a bir-
tokosoknak a köre, akik a megdrágult lehetőségeket
feltárhatták.

Ezek a változások szükségszerűen tovább gyü-
rűztek és az előbb felsorolt egyéb tényezőkkel
/vasútépítések, a piaci lehetőségek és a hitelvi-
szonyok alakulása stb.../ /is/ kölcsönhatásban je-
lentős változásokat eredményeztek az egyes paraszti
rétegek, illetőleg az egész helyi paraszság gaz-
dálkodásában.

A haszonbérelt területeken folytatott külter-
jes gazdálkodás lassanként csupán a jelentősebb
nagyságú bérleteket szerző tehetősebb paraszti
rétegek számára maradt kifizetődő. A gabonaárak
lassú csökkenése azonban még ezeknek a rétegeknek
a gazdálkodásában is változásokra vezetett. /83/

A korábban csaknem kizárólagos jelentőségű külterjes gazdálkodás további kiterjesztése /különösen a gabonaválság okozta fokozódó értékesítési problémák, majd a vasútépítés átmenetileg érvényesülő, további árleverő hatása nyomán/ bizonyos mennyiségig szinten túl egyre kevésbé volt gazdaságos. A szükséges termelőerők biztosításáért egyre jelentősebb anyagi ráfordítást követelt, nem volt arányban az elérhető haszonnal.

A továbbfejlődés kedvező lehetőségét veszített külterjes gazdálkodás jelentős visszaesésekkel tarkított bomlási folyamatának első jele a haszonbérrelt területek csökkenése, amelyet a belterjesebb növényi kultúrák termesztésének kiszélesítése és az intenzívebb növénytermesztés kezdeti lépéseinek továbbvitele követett. /84/

A középrétegek esetében a külterjes gazdálkodás megrögződésének gazdasági következményei már korábban jelentkeztek. Így a továbbfejlődést jelentő gazdasági formák kialakulása - időben és ütemében egyaránt - megelőzte a tehetősebbek hasonló irányú lépéseit. A saját földtulajdonnak az önelátást biztosító részén túl is fennmaradó területei

általában elegendőek voltak ahhoz, hogy intenzív, beltérjes irányú termelés esetében a családi keretek között fellelhető munkaerőt foglalkoztassák. A földtulajdon felaprosódásának előrehaladása azonban azt eredményezte, hogy a családon belül intenzív gazdálkodás mellett is munkaerőfelesleg jött létre, amelynek foglalkoztatása érdekében kihaszonbérletek szerzése vált szükségessé.

A szegényparasztság és a nincstelenek rétegének gazdasági tevékenységében lényeges változás nem történt, hiszen a külterjes gabonatermesztés már korábban sem játszott lényeges szerepet.

Az 1880-as évek közepétől egyre súlyosabb gazdasági problémákat okozó gabonaválság és egyéb tényezők /például a földtulajdonra kivetett adóterhek növekedése/ az említett gazdasági jelenségek erőteljesebb kibontakozására vezettek.

A termelés intenzivitásának növekedése, a termésátlagok növekedése és ezzel kapcsolatban amint az alább láthatjuk a jövedelmességének fokozódása, árának növekedése irányába hatott.

A kat. holdankénti átlagtermés az egész Körös-Berettyó vidékén a következőképpen alakult: /85/

Termény /hektóliterben/	1871-1880	1881-1890	1893
Búza	5,66	10,36	10,80
Árpa	8,19	12,53	16,14
Zab	12,20	15,20	19,20
Tengeri /szemes q-ban/	8,73	12,35	18,83

/A körösnagyharsányi termésátlagok a földek átlagot meghaladóan jó minősége miatt mind egyik időpontban kissé magasabbak voltak./

A föld jövedelmezőségének fokozódását tükrözi egy kat. hold szántóföld átlagos jövedelmének alakulása: /86/

Jövedelem /Ft.-ban/	1870-es	1890-es évek
Nyers	31,20	43,40
Tiszta	19,50	29,10

A kateszteri tiszta jövedelem holdankénti
átlaga is jelentősen emelkedett.

	Év	1853	1895	A növekedés aránya /%-ban/
A falu határában /kat.holdanként/		4454	5144	115,5
Kateszteri tiszta jövedelem /aranykoronában/		13.082	18.491	141,4
1 kat.holdra jutó kateszteri tiszta jövedelem /aranykoronában/		2,93	3,59	122,7

/Ez különösen azért figyelemre méltó, mert a falu
határának gyarapodása elsősorban a legelőterületek
növekedését jelentette./

A földek jövedelmezőségében beállott gyara-
podás a földek haszonbérleti- és vételi árának
emelkedéséhez vezetett.

"... a Körös- Berettyó-völgye, ahol - még néhány évtizede - oly csekély volt a haszonbér és oly potom ára volt a földnek, manapság hazánk azon részei közé tartozik, ahol a föld a legdrágább..." állapította meg a múlt század végén az egyik monográfia szerzője. /87/

Joggal, hiszen a föld vételi ára önkéntes eladásnál kat. holdanként 2-400 forintra, a haszonbér pedig általában 15-20 forintra emelkedett.

A föld vételi árának növekedése Körösnagyharsányban jelentősen elmaradt a többi környéki településben végbement növekedéshez képest.

Ilyen szempontból más településekhez viszonyított helyzete 1895-ben a következőképpen alakult: /88/

Település A föld vételára /kat. holdban/ A föld évi hasznobére /kat. holdban/

	ö n k é n t e s és kényszereladásnál				kicsinyben				n a g y b a n			
	legala- osonyabb	legma- gasabb	át- lag	lega- lacso- nyabb	át- lag	lega- lacso- nyabb	át- lag	lega- lacso- nyabb	át- lag	lega- lacso- nyabb	át- lag	lega- lacso- nyabb
N. Harsány	100	150	125	70	100	85	15	20	17	4	8	6
Szakál	180	300	250	100	260	180	8	12	10	7	12	9
K. Apáti	200	300	250	-	-	-	12	26	19	10	14	11
Ugra	100	300	200	-	-	-	6	10	8	6	10	8

Azt, hogy a föld vételi ára a legalacsonyabb, haszonbérleti ára pedig csaknem a legmagasabb volt Körösnagyharsányban, több társadalmi-gazdasági tényező együttes hatásának tulajdonítjuk. A jobbágyszabadítást követően a környékbeli településeknél viszonylag tökeerősebb harsányi parasztságnak jelentős földterületeket sikerült megszereznie. Ezeknek a területeknek egy /általában a rosszabb minőségű/ része éppen a belterjesebb, gazdaságosabb termelés igényének fokozódása nyomán ráfizetésessé, vagy nem eléggé kifizetődővé vált.

A belterjesebb, intenzívebb irányba forduló termelés új, fokozott igényeket támasztott a termelésbe bevont földek minősége iránt.

A széles középrétegek gazdálkodásának nagyjában és egészében azonos ütemű és irányú fejlődése /a gabonaválság kényszerítő szorítása nyomán/ csaknem egyidőben vetette fel a minőségi földeken való gazdálkodás igényét; a gyenge minőségű földek eladásának szükségességét. Jó minőségű földek csak ritkán kerültek eladásra, ezért a nagy számban eladásra kerülő, gyenge minőségű földek ára igen alacsony. Ugyanakkor éppen a jó minőségű földek iránti fokozott igény vezetett a haszon-

bérbe adott földek magas bérleti árának kialakulásához.

Más, környékbeli településekben a földnélküli és szegényparaszti népesség jóval nagyobb aránya és a földszerzési lehetőségek korábbi bősége idején tapasztalható fokozottabb tőkeszegénységük miatt a földszerzési lehetőségek jóval szűkebbek voltak, a föld árát jóval magasabbra verték fel. Ebbe az irányba hatott a birtokfelaprózódások ütemének az említett településekben tapasztalható, gyorsabb előrehaladása is.

A birtokfelaprózódás előrehaladásának mértékére pontos adatok híján csupán arányaiban, az egyes települések paraszti gazdaságainak átlagos nagyságából következtethetünk.

1895-ben ez a következő képet mutatta: /89/

Település:	A gazdaságok száma	100 kat.hold alatti és feletti gazdaságok		száma és átlagos birtoknagyság	száma és átlagos birtoknagyság
		száma és átlagos birtoknagyság	száma és átlagos birtoknagyság		
Harsány	270	266	6,7	4	540,7
Ugra	372	367	4,6	5	1455,6
K. Apáti	312	310	4	2	325

Az eladott földek minősége ezekben a településekben nem volt jelentősen jobb, a haszonbérbe adott földek minősége pedig - ahogyan arra a bérleti árakból következtethetünk - sokkal rosszabb volt.

Ugyanakkor néhány nagyhatárú település korábban elsősorban legeltetéssel hasznosított hatalmas területei viszonylag alacsony bérleti és haszonvételi áron hozzáférhetővé váltak más környékbeli falvak paraszti népessége számára is.

Az általunk vizsgált település lakossága elsősorban a Komádi-i és a cséffai határban szerzett haszonbérleteket, ahol azok bérleti ára csupán 10-12 forint volt. /90/

Más települések határában történt haszonbérletek elterjedtsége évenként és településenként változott, ezért annak mértékét megállapítani nem tudjuk. Emiatt a növénytermesztés szerkezetének változásait sem tudjuk pontosan nyomon követni, hiszen az egyes települések /például Körösnagyharsány/ parasztságának gazdálkodása jelentős mértékben az említett lehetőségek kihasználásán, más települések határában fekvő bérleti földek művelésén alapult.

A szomszédos települések és az egész Körös-Berettyó-völgye 1895. évi megfelelő adatainak

alábbi összevetése révén azonban mégis érzékelni lehet a legfontosabb mozgásirányokat. /91/

Művelési ág /Az összterület %-ában/	Év	Harsány	K. Apáti	Ugra	Komádi	Mezősas	Az egész Körös- Berettyó- völgye
Szántó	1853	69,4	46,9	47,1	28,4	47,6	49,5
	1895	62,8	48,8	50,5	60,6	55,5	59,4
Kert	1853	-	-	-	-	-	0,03
	1895	1,7	1,3	0,1	0,5	0,6	0,7
Rét	1853	13,2	22,8	12,2	22,7	37,1	12,7
	1895	7,5	14,2	12,4	12,7	32,4	9,7
Szőlő	1853	0,5	0,3	0,1	0,4	1,4	0,8
	1895	0,5	0,4	0,1	0,4	1	0,7
Legelő	1853	10,4	26,8	33,2	11,7	4,1	22,7
	1895	22,8	32,8	32,1	22,4	5,8	20,3
Földadó alá nem eső terület	1853	6,4	3,1	6,2	19,2	9,7	6,9
	1895	4,6	2,3	5,3	2,9	4,5	5,2

A "szántóföldi művelésre való törekvés" - bár a gazdálkodás külterjes irányú kiterjesztése fokozatosan elvesztette kezdeti vonzerejét - hosszabb időszakot tekintve még a gabonaválság hatására sem lankadt, hanem egyre intenzívebbé vált.

A termesztett növényfajták közötti arányok az 1870-es évektől az 1890-es évekig a következőképpen módosultak: /92/

Termény:	Nagysága /kat. holdban/		Aránya /kat.holdban/	
	1870-es évek	1890-es évek	1870-es évek	1890-es évek
Báza	295 023	405 587	33,21	38,76
Árpa	94 781	113 721	10,67	11,88
Zab	67 113	57 439	7,56	5,49
Kukorica	167 377	226 696	18,86	21,67
Egyéb takarmányfélék	92 035	120 205	12,86	10,68

Amint adatainkból is kitűnik, az egész Körös-Berettyó-völgye településeinek vonatkozásában a gabonatermesztés jelentősége tovább fokozódott. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a népesség gyarapodása nyomán egyre nőtt a gabona iránti igény, amelyet a bérletek révén kialakult nadrágsszajparcellákon csupán az önellátást szolgáló gabonatermesztés területének növelésével lehetett kielégíteni.

Figyelemre méltó jelenség az összes takarmánynövények területének jelentős /mintegy 170 000 kat.holdas/ növekedése, ami korszerű állattenyésztés

felé tett kezdeti lépéseket tükrözte. /92/

"Csak az a kár, hogy e haladásban a kisbirtokos osztálynak, mely régebben előljárt a belterjes kultúra terén, újabban nagyon csekély szerepe van. Míg az uradalmak nemesebb tenyészállatokkal, jobb ekékkel és egyéb gazdasági eszközökkel vető- és cséplőgéppel látják el magukat, addig a kisbirtokon minden csak a régiben marad, még a megváltozott viszonyok követeléseinek sem tesznek eleget." írta e tájról az egyik korabeli szerző, észrevéve a gazdasági előrehaladás felemásságát. /93/

"A gazdaságok felszerelése csak lassan haladt, évről-évre csak annyival, amennyit a takarékosabb gazda magától meg tud vonni. Minthogy a mezőgazdaságban fekvő tőke... manapság nem oly jövedelmező, hogy a magas kamatú kölcsönt megbírná, a kisbirtokos... nehezen tud hitelhez jutni, s ha jut is, drágán kell megfizetnie, ennél fogva a kisbirtokos osztály, mely még egy-két évtizeddel ezelőtt előljárt a gazdaság felszerelése dolgában, megtakartott tőke- és hitel hiányában mindinkább elmarad ez irányban..." /94/

A korabeli szerző a Körös-Berettyó-völgye parasztgazdaságai fejlődésének megrekedéséről rajzolt

sötét képet csupán a "jobb gazdák" korszerűsödő gazdálkodásáról írott részletekkel tudta némileg világosabb színekkel enyhíteni.

Körösnagyharsány parasztsága körében - miként azt gazdálkodásának a korábbi fejezeteinkben vázolt fejlődése is bizonyítja - szabadabb gazdálkodási lehetőségei és viszonylag jelentős belső felhalmozása következtében a piaci árú termelése, és mindenekelőtt a gabonakonjunktúra lehetőségeinek kihasználása a környékbeli településekhez képest itt a paraszti társadalom viszonylag szélesebb rétegére terjedt ki.

Ennek következtében a helyi parasztság jelentősebb rétege is képes volt a /főként gabonatermesztéssel kapcsolatos/ korszerűsítésre. A föld művelése szempontjából az 1890-es években is alapvető fontosságú igazságot tekintetében - miként az alább bemutatott adatok igazolják - szintén jelentős szintkülönbség volt a környékbeli falvakhoz és tőkés bérlegerekhez képest. /95/

Település:	Fogatok száma	1 fogatra jutó szántó nagysága /kat. holdban/
Harsány	132	24,4
Szakál	71	18
K. Apáti	167	21,8
Ugra	159	28,7

Csupán a paraszti tulajdonban lévő szántóterületre vonatkozva: /96/

Harsány	120	13,5
---------	-----	------

Település	Minőség szerint %-ban		
	lovasfogat, ökörfogat, egyéb fogat		

Harsány	84,4	15,6	0,0
Szakál	64,1	19,3	16,6
K. Apáti	76,9	20,2	2,9
Ugra	85,2	14,4	0,4

A rendelkezésre álló fogatok megoszlása Körösnagyharsányban 1895-ben a következőképpen alakult:

- a vagyoni adó alapján is megállapíthatóan oly csekély birtoka van, hogy a fogattartás nem ki-fizetődő: 170 főnek. Együttesen és egyéb célok-ra /fuvarozás stb.../ kb. 10 fogatot számítha-tunk.

- A 333 vagyonnal rendelkező birtokos közül az említettek mellett lévő, de külön gazdasággal rendelkező birtokosok száma 70. A rendelkezé-sükre álló fogatok száma mintegy 35-40.

A többi, még nem említett birtokos közül 20-25 főt tett ki azoknak az özvegy és idős birtokosoknak a száma, akik földjüket haszonbérbe adták.

A fennmaradó, mintegy 70 birtokos tulajdonában kb. 80 fogat volt. Közöttük voltak a legjelentősebb birtokosok és haszonbérlők.

/Az összeállítást nem statisztikai adatok, hanem az említett visszaemlékezők véleményének egybevetése alapján alakítottuk ki. Ezért az csak a megoszlás legfontosabb arányait tükrözi./ /97/

Miként azt korábban megállapítottuk, a paraszti gazdálkodásnak a mezőgazdasági termelés területén meglévő lehetőségei /különösen a gabonaváltság időszakában/ a helyi parasztság jelentős rétegének gazdaságilag nem jelentettek perspektívát.

A növénytermesztésnek az egészében véve kiterjesztesnek tekinthető gazdálkodási szinten történt megtorpanása a helyi parasztság egészére kiterjedő éhséget támasztott az állattartás kiszélesítése iránt.

Az állatállomány gyarapodásának mértéke alapján arra következtethetünk, hogy az agrárváltság időszakában /a földrendezési- és bérleti lehetőségek leszűkítésével kapcsolatban/ az állattartás lett a paraszti termelés legdinamikusabb eleme.

Körösnagyharsány és néhány más, környékbeli település állatállománya 1884 és 1911 között a

következőképpen alakult: /98/

/%-ban az 1884. évi állomány számát 100 %-nak véve/

Település	A szarvasmarhaállomány		
	1884-ben	1895-ben	1911-ben
Harsány	335	+244	+176
Szakál	382	+133	+135
K. Apáti	680	+111	+67,5
Ugra	1051	+82,6	+90

A l ó á l l o m á n y

Harsány	309	+171	+151
Szakál	113	+156	+164
K. Apáti	325	+140	+152
Ugra	366	+117	+114

A s e r t é s á l l o m á n y

Harsány	271	+348	+227
Szakál	162	+400	+647
K. Apáti	1817	+63	+38
Ugra	1680	+220	+143

Az állatállomány súlyának növekedése - amint ez összehasonlításunkból is kiderül - az általunk vizsgált településekben csaknem egyidőben ment végbe,

és ennek a gabonaválsággal való összefüggése kétségtelennek látszik.

Az állatállomány számbeli változásai elsősorban az egyes településekben végbement változások mértékére utalnak, bár kétségtelen kapcsolatban vannak a vizsgált települések társadalmi, elsősorban pedig birtokviszonyaival. Világosabb az összefüggés, ha az állatállomány szerkezeti változásait követjük figyelemmel, amely közvetlenül tükrözi a gazdálkodás lehetőségeinek alakulását, a gazdasági fejlődés előrehaladását./99/

Település 100 db szarvasmarhára jutott

	16		
	1884-ben	1895-ben	1911-ben
Nagyharsány	92,2	64,5	79,4
Szakál	29,6	34,6	35,9
K.Apáti	47,7	60,2	141,6
Ugra	34,8	49,8	44,2
ORSZÁGOSAN	-	42	41
	sertés		
Nagyharsány	87,7	115	164
Szakál	42,4	126,8	211
K.Apáti	267,2	152,4	151,1
Ugra	159,8	435	254,6
ORSZÁGOSAN	-	153	152

A körösnagyharsányi állattartás arányai - az adatokból láthatóan - a gabonaválságot követően jelentősen változtak.

Az állatállomány mennyisége, azaz a termelés adott szintjén a gazdálkodásban elfoglalt jelentősége a válság mélypontján érte el a maximumot.

Az állatállomány szerkezetében végbement változások /különösen a lóállomány arányának számottevő csökkenése/ ugyanakkor a szántóföldi gazdálkodás megtorpanására is utalnak, azaz az állatállomány szerkezeti változásai végsősoron a különböző paraszti rétegek eltérő gazdálkodási lehetőségeit, a gabonaválság okozta súlyos gazdasági helyzetből való kilábalás útját tükrözik.

Az állatállomány szerkezetének az egyes paraszti rétegek gazdasági tevékenységével való összefüggése számos általános törvényszerűséggel bír. /Ilyen például az, hogy a sertésállomány gyarapodása a szegény- és középparaszti rétegek, a lóállomány gyarapodása pedig általában a közép- és gazdagparaszti rétegek gazdasági tevékenysége fennélvülésének első mutatói./

Az állatállomány szerkezeti változásaiban az összehasonlításunkban szerepelt különböző települések esetében, ezen törvényszerűségek mellett, a

települések gazdasági- társadalmi fejlődésének eltérő vonásaiból adódóan, számos, kisebb-nagyobb mértékben sajátos elem is kialakult.

Körösnagyharsány esetében a legfontosabb, az egész állatállomány szerkezetének alakulását is befolyásoló sajátosság a falu határában lévő legelőknek páratlanul nagymértékű kiszélesedése volt.

Az állattartás tényleges jelentőségének mértékére utal, és egyben általánosan elfogadott összehasonlítási alapot is jelent az egyes települések összehatárának és az egyes állatfajták számának hányadosából alkotott mutató vizsgálata.

/Az 1884. és 1911. évi, megfelelő mutatókat, sz összehasonlítás érdekében IV. számú mellékletünkben közöljük./

1895-ben ez a következő képet mutatta: /100/

Település:	Hány kat. holdra jut?	/db./
	1 szarvasmarha	1 ló

N. Harsány	6,2	9,7
Szakál	5,1	15,1
K. Apáti	9,9	16,4
Ugra	10,4	23,3
Orosháza	5,8	5,5
Békéscsaba	6,1	8,5
Békés megye	8,4	6,7

/Orosháza és Békéscsaba adatai^t azért használtuk fel összehasonlításunkban, mert ezek a települések az amerikai utas agrárfejlődés egyes jellemzőit mutatják. /101/

A csupán a harsányi paraszti népesség tulajdonában lévő állataink és földjeink megfelelő arányai: hány kat. holdra jut? /db./

1 szarvasmarha	1 ló
4	6,7

Jóval pontosabb, bár korántsem minden részletében világos képet alkothatunk, ha az állatállomány megoszlását a lóállomány- és a szántóföld, illetőleg a szarvasmarha-állomány- és a legelőterület arányai szerint vizsgáljuk.

Település: Hány kat.hold szántóra és legelőre jut?

	1 ló	1 szarvasmarha /db/
Nagyharsány	6,1	1,4
Szakál	7,1	1,4
K. Apáti	8	3,2
Ugra	10,6	3,2

Körösnagyharsány esetében - adatainkból kitűnik - különösen az egy lóra jutó szántóterület mennyisége és a legelők kihasználtsági foka érdemel

figyelmet. Ebben a vonatkozásban, amint azt az állatállomány gyarapodásáról készített korábbi statisztikánk alapján is megállapíthattuk, az állatállomány gyarapodása az állattenyésztés adott szintjén, Körösnagyharsányban elérte a maximumot.

Az állatállomány ilyen magas szintjének kialakulása Körösnagyharsányban elsősorban a közös használatban lévő legelőterülete szinte példátlan méretű kiterjedésével kapcsolatos.

1853-hoz képest a legelőterület 251%-kal nőtt és a paraszti kézen lévő területhez viszonyított aránya a környéken a legmagasabbá vált. /102/ Ilyen szempontból vizsgálva a legelők kihasználtsági fokát az alábbi képet kapjuk: /103/

Település:	A község területén lévő osztatlan birtok területe /kat.holdban/	A paraszti kézen lévő területekhez viszonyított aránya /%-ban/	Hány kat. hold legelőre jut egy db. azon legeltetett szarvas- ló, sertés marha		
Harsány	1173	35	1,8	2,5	1,9
Szakál	279	10,5	0,7	6,6	0,9
K. Apáti	593	31,4	2,1	2	1,4
Ugra	182	2,7	0,7	0,8	0,4

A közös használatban lévő legelők, amint az az általunk bemutatott adatokból is kitűnik, településenként eltérő lehetőségeket biztosítottak arra, hogy

a gabonaválság gazdasági következményeit az állatállománynak az állattartás adott külterjes szintjén történő gyarapításával ellensúlyozzák.

Körösnagyharsány esetében szinte páratlanul kedvező lehetőségek voltak a külterjes állattartás kiszélesítésére.

Ennek következtében az itteni parasztság számára az állatállomány menyiségének növelése átmenetileg továbbra is járható út, gazdaságos befektetés maradt, amíg a többi, szűkebb legelőjű települések parasztsága egyre inkább a tejtermelő szarvasmarha-tenyésztés meghonosítására kényszerült.

A közös legelők nagysága és a minőségi állatállomány kialakításának igénye közötti szoros összefüggést a fajták változása tükrözi legjobban.

A szarvasmarha esetében az említett települések állományának kicserélése 1911-re az alábbiak szerint alakult: /104/

Település neve: A nyugati szarvasmarha aránya az összállományhoz viszonyítva
/‰-ban/

Harsány	8,1
Szakál	62,5
K. Apáti	22,2
Ugra	28,5
ORSZÁGOSAN	62,1

/Körösszakál esetében, a századfordulót követő években szerzett "tejcsarnok" hatására rendkívül gyors ütemben haladt előre a tejtermelő szarvasmarha-állomány meghonosítása. Az értékesítési lehetőségek javulása általában jelentős, azonnali hatással volt a paraszti gazdálkodás alakulására. /105/

A körösnagyharsányi birtokosok közül a legtehetősebbek, amellet, hogy változatlanul jelentős számú rideg szarvasmarhát tartottak, 1908 körül megkezdték a tejtermelő szarvasmarha-állomány kialakítását is. A körösnagyharsányi tejesarnok létrehozásáig szarvasmarhatartásuk megőrizte sajátos, kettős arculatát, amely még a legeltetési rend át alakításában, a "...pirostarka- és fehér marhák külön csordájának..." kialakításában is tükröződött. /106/

Az 1900-as évek elején kibontakozó gazdasági konjunktúra nyomán az állattenyésztésben is megindult fejlődés, korszerűsödés, Körösnagyharsányban az említett okoknál fogva csak igen lassan, felémásan és csak a helyi parasztság legtehetősebbjei szűk rétegének gazdaságaira kiterjedően haladt előre. A helyi parasztság többsége, bár az istállózó tartás fokozatosan előtérbe került, az első világ-

háborút megelőző időszakban nem volt képes a szükséges nemesebb tenyészállatok beszerzésére, az állattenyésztés magasabb szintjének kialakítására.

A hagyományos külterjes állattenyésztés fennmaradását elősegítő^u kedvező tényezők közvetve a gazdálkodás más területére is kihatottak. Így például az ugarlegeltetés fenntartása a háromnyomásos rendszer megmerevedése irányába hatott. Ennek következtében a nyomásos rendszerbe tartozó földeken általában nem nyílott lehetőség a belterjesebb növényi kultúrák termesztésének megfelelő mértékű kiszélesítésére. A nyomáson kívüli területek /házikertek, káposztás kertek, újabb szőlős kerti földek stb.../ elfoglalása után a belterjesebb növényfajták termesztése emiatt a környékbeli puszták fordulókra nem osztott területein bontakozott ki.

Az állatállomány korszerűsítését gátolta a századfordulót követően kialakult újabb gabonakonjunktúra is. /107/

Hatására ismét a földállomány gyarapítása vált a helyi parasztság jelentős részének meghatározó törekvésévé, az állatállomány korszerűsítése pedig másodlagos fontosságúvá lett.

Az újabb gabonakonjunkturának a paraszti gazdálkodásra gyakorolt hatása eltért az 1860-70-es évek konjunkturájának hatásától.

A szántóföldi gazdálkodás kiterjesztése lehetőségeinek bősége az 1870-es évek gabonakonjunkturája idején a harsányi parasztság legszélesebb rétegei számára lehetővé tette, hogy - eltérő mértékben ugyan - a konjunktúra lehetőségeit kihasználhassa. A termelőeszköz iránti igény az állatállomány /legelsősorban a ló- és szarvasmarhaállomány/ fejlesztésére ösztönzött; a viszonylag jelentős belső felhalmozás pedig a mezőgazdaságon kívüli területeken történő gazdasági kísérletek felélénkülését eredményezte.

A XX. század elején kialakult agrárkonjunktúra által létrejött lehetőségek már csupán a helyi parasztság tehetősebb rétegeinek számára voltak kiaknázhatók. Ennek egyik legfőbb okát az képezte, hogy a konjunkturát megelőző évtizedek súlyos gazdasági körülményei miatt a parasztgazdaságok zöme nem volt képes a felhalmozásra, sőt még arra sem, hogy a mezőgazdasági fejlődés lassú előrehaladásával lépést tartson.¹⁰⁷

A konjunktura évei alatt a korszerűbb termelőeszközök legszükségesebbjeinek beszerzése a gazdaságok többségében elkerülhetetlenné vált.

Ebben az időszakban került sor a harsányi gazdaságok többségében a hagyományos paraszti mezőgazdasági eszközök egy részének kicserélődésére, a korszerűbb /és olcsóbb/ termelési eszközöknek /vaseke, vasborona, ekekapák stb.../ az elterjedésére.

A konjunktúra kihasználását nehezítette az a körülmény is, hogy ebben az időszakban a szántóföldi gazdálkodás kiszélesítésének a lehetőségei is igen szűkek voltak. A környékbeli nagybirtokok egyike-másika termelőeszköz -állományának mennyiségét és minőségét tekintve ugyan elmaradt a nagybirtokok országos szintű előrehaladása mögött, és saját termelőerőivel nem volt képes a rendelkezésére álló gazdálkodási lehetőségeit kihasználni.^{/108/} A parasztság előtt ezekben a nagybirtokokon megnyíló földszerzési lehetőségeket a rendkívüli magas földárak miatt azonban csupán a parasztság legtehetősebb elemei tudták kihasználni.^{/109/}

A konjunktúra - miként az eddigiekből is kitűnik - eltérő gazdasági lehetőségeket biztosított a parasztság különböző rétegeinek és ennek megfelelően a gazdasági tevékenység más és más elemeit erősítette vagy sorvasztotta azokban.

A jómódu- és gazdagparaszti réteg számára viszonylag
jelentős tőkeereje a válság idején lehetővé tette,
hogy pótlólagos tőkebefektetésekkel gazdálkodását
"okszerűen" átalakítsa. /110/

Az értéktöbblet növelésének abszolút- és relatív
formái /a bérek csökkentése; a munkaidő meghosszabbi-
tása; a gőzcséplő- és aratógépek bérlése; gazdaságaik
korszerűbb termelőeszközzel való ellátása, intenzív
növényi kultúrák termesztése, a piaci tevékenység
fokozása stb.../ kisebb-nagyobb mértékben az emli-
tett gazdaságok mindegyikében realizálódtak. /111/
Ennélfogva ezek a gazdaságok, a válságból való kilába-
lás érdekében, képesek voltak a gazdasági fejlődés
legszükségesebb lépéseinek megtételére.

Az említett gazdasági fejlődés azonban elsősor-
ban a gabonatermesztés korszerűsítése érdekében tett
lépéseikre korlátozódott, a belterjesebb növényi kul-
turák termesztése pedig csak kiegészítő jelentőségű
maradt. A gazdaság másik fő ágazatában, az állatte-
nyésztésben, változatlanul a külterjesség jegyei vol-
tak a meghatározók, és az állomány növekedése meg-
maradt a mennyiségi előrehaladás keretei között.

A konjunktúra sem hozott lényeges változást
ezeknek a rétegeknek a gazdálkodásában, bár a megnö-
vekedett jövedelem korszerűbb termelőeszközök további

beszerzését tette lehetővé. 1905-ben néhányan cséplőgép vásárlására is társultak. ¹⁴² Jelentősen felélénkült a mezőgazdaságon kívüli tevékenységük.

A cséplőgép tulajdonosai a nyári időszakra felbérelt munkásokkal bércepléseket végeztek a környékbeli falvakban is. A hagyományos személyi hitelakciókat 1907-től a helyi Hitelszövetkezet által kialakított szervezett formák váltották fel. ¹⁴³

Egyesek a földdel üzleteltek, mint Bereczki József, aki "...Kódombszigeten kivett egy 20 katasztrális földet, és azt kiadta bérbe parcellánként. Ezer vagy ötszáz négyszögöl volt parcellánként. 1000 négyszögölért 20 forintot kért bért, 500 négyszögölért 10 forintot..." ¹⁴⁴

Mások az összevásárolt termények Nagyváradon való értékesítéséből igyekeztek hasznot húzni. ¹⁴⁵

A gazdasági tevékenység kiszélesítése ellenében a gazdaság alapja ezeknek a rétegeknek az esetében a gabonatermesztés maradt. Az egyéb területeken folytatott tevékenység alapvető célja, a felhalmozásra kerülő jövedelem elhelyezésének legfőbb területe, a gabonatermesztés kiszélesítésének alapjául szolgáló földek megszerzése volt. Ebből adódóan a gazdasági fejlődésnek ezen a területen mutatkozó - viszonylagosan jelentős mértékű - előrehaladása a gazdálkodás

más ágazatainak háttérbe szorulását, jelentős mértékű elmaradását eredményezte, és így az említett rétegek gazdálkodásának fejlődését is felemássá tette.

A középrétegek gazdasági erejét a mezőgazdasági válság olyan jelentős mértékben meggyengítette, hogy az adott gazdasági helyzet a gabonatermesztés korábbi jelentőségének csökkenését, a belterjesebb növényi kultúrák termesztésének gyors ütemű kiszélesítését tette szükségessé. Ezek a gazdaságok rendkívül labilisak voltak, szorosan kapcsolódtak a közeli Nagyvárad piacához, gyorsan reagáltak a piaci helyzet alakulására. Ezzel magyarázható a belterjesebb növényfajták /elsősorban a káposztatermesztés/ rendkívül gyors ütemű elterjedése; az, hogy az 1880-as évek közepére "...Harsány messzeföldön híres a tengersok és szép káposztáról." /116/ A káposztatermesztéshez különösen kedvező talajadottságok és az annak legmegfelelőbb káposztafajták kiválasztódását követően az itteni téli- és nyári káposzta "százasaival" /nem kilogrammonként, hanem 100 fejenként árulták K.L.S./ és savanyítva is egyre nagyobb területen a legkeresettebb káposztává vált.

A piaci kereslet fokozódása a termelés további kiszélesítéséhez vezetett.

A századfordulót követő konjunktúra /és annak következtében felélénkült birtokfelaprózódás hatása/ nyomán a káposztatermesztés jelentősége az említett gazdaságok többségében tovább fokozódott. "Hétfőn Füzesgyarmatra mentünk, kedden Körösladányban voltunk. Szerdán Zsákán vagy Szeghalmon értékesítettük a káposztát. Csütörtökön pihenőnap volt, mert akkor Sarkadon volt piac, de az messzire volt, azért nem mentünk. Pénteken a vésztői, szombaton ismét a szeghalmi piacon voltunk" - kötvonalazta a piacokat ezeknek az utaknak egyik résztvevője.^{/117/}

"Később vonaton is szállítottunk, vagonba raktuk.. Mindszentkor már ott voltunk 7 vagon káposztával Dévaványán..." - egészítette ki egy másik visszaemlékező.^{/118/}

A káposztatermesztés további kiterjesztése azonban még a középrétegek gazdaságaiban is akadályokba ütközött. A tulajdon adott nagysága, a családi munkaerő korlátozottsága, a haszonbérelhető földek bérleti árának növekedése, a piaci lehetőségek korlátozottsága és egyéb tényezők hatására, a gazdaságok egásztét tekintve, az adott körülmények között bizonyos szinten túl már nem volt lehetséges a káposztatermesztés további, jelentős mértékű kiszélesítése, bár a birtokfelaprózódás folyamatának gyors ütemű előrehaladása

a nagyobb birtokok szétválasztása esetében^a szűkszerűen^u belterjesebb növényi kultúrák fokozott arányú termesztése irányába hatott. A századfordulót követő időszakban azonban már elsősorban a kisebb birtokok további felaprózódására került sor; olyan törpebirtokok jöttek létre, amelyek csupán az önellátáshoz szükséges területtel rendelkeztek, vagy csak a földbirtok keskeny sávjában maradt hely a káposztatermesztés számára.

A középparaszti gazdaságok tehetősebb csoportjai körében a magas gabonaárak hatására ~~is~~ fokozódott a kevésbé munkaigényes gabonatermesztés jelentősége, megindult az ehhez szükséges korszerűbb termelőeszköz-állomány kialakítása. Az ezen a területen szükségessé vált tőkefelhalmozás a gazdaság többi ágazataiban szükséges felhalmozás rovására ment végbe, gátolta azok fejlődésének előrehaladását.

A törpebirtokosok rétege a gabonaválság idején jórészt eladósodott és többségének túlmunkával, az amugy is alacsony életszint lejjebbszállításával kellett fizetnie gazdasága fennmaradásáért.

A gabonakonjunktura elvétele az ehhez a réteghez tartozók némelyikének is lehetővé tette, hogy - verejtékével pótolva a tőke és a tökéletesebb termelőeszközök hiányát - gazdaságát megerősítse.

Többségük azonban, a nincstelenek rétegéhez hasonlóan "...a más tarlójára szorult..." és csak minden lehetőséget megragadva tudta kicsiny parcelláját megtartani, családjá megélhetését biztosítani. /119/

A környező települések paraszti lakosságához képest Körösnagyharsányban - amint azt alábbi statisztikánk is tükrözi - jóval nagyobb maradt a birtokkal rendelkezők, illetőleg a saját földtulajdonhoz kapcsolódó kereső népesség aránya: /120/

Település:	A mg.-i keresők aránya az összkeresőkhöz /%-ban/	A birtokosok, bérlők és se- gitők aránya a mg.-i összkere- sőkhöz /%-ban/
------------	--	---

Harsány	94,3	61,3
Ugra	81,3	45,0
Szakál	81,9	35,3
K. Apáti	90,0	43,2
Oséffai járás	87,7	43,0

/A mezőgazdasági népesség főbb csoportok szerinti megoszlásának részletesebb feldolgozását lásd V. számú mellékletünkben. K.L.S./

Az egyre jobban felaprózódó földtulajdon azonban inkább a boldogulás illúzióját, mintsem annak reális lehetőségét jelentette a harsányi birtokosok többségénél is.

Összegzőképpen, az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a századfordulótól az első világháborúig terjedő időszakban - bár különösen a gabonatermesztés esetében jelentős fejlődést is tapasztalhatunk - a helybeli parasztság egészének gazdasági fejlődését tekintve a gazdasági fejlődés lelassulásáról, a gazdaságok többsége fejlődésének elmaradásáról, a termelés egyoldalúságának fokozódásáról beszélhetünk.

Az adott /országos- és helyi/ birtokmegosztás és a vele összefüggő gazdasági- társadalmi körülmények között a paraszti gazdaságok fejlődésének gyors előrehaladását már semmilyen konjunktúra nem alapozhatta meg.

IV.

A parasztság osztályszerkezetének változásai

A tőkés jellegű gazdasági fejlődés általános előrehaladása által meghatározva, és a fejlődés sajátos, helyi jelenségeivel kölcsönhatásban, a körösnagyharsányi parasztság körében 1848 és 1914 között jelentős társadalmi változások mentek végbe.

A dualizmus időszakában kibontakozott tőkés jellegű agrárfejlődésnek Körösnagyharsányban is elváló három szakasza alapján a helyi társadalmi változások is három, egymást követő szakaszra különülnek.

A jobbágyszabadítástól az 1870-es évek fordulójáig terjedő időszakban a magyarországi parasztság élete a jobbágyszabadítás végrehajtásának központi kérdése körül forgott.^{/121/}

Az 1848-ban mozgásba hozott paraszti társadalom és a volt földesúri osztály között a gazdasági haladás alapfeltételét jelentő földbirtok kereteinek kialakítása körül kiéleződött az osztályharc.

A gazdasági érdekellentétek számos konkrét problémája közül, országos viszonylatban a földek úrbéres jellegének eldöntése és a legelőelkülönítések lettek a jobbágyszabadság végrehajtásának alapkérdéseivé.

Ilymódon ezeken a területeken vált legélesebbé az osztályharc is.

Körösnagyharsányban - mivel az úrbéres földek határai világosak voltak - a jobbágyszabadság előkészítésének gyűjtőpontjába a legelőelkülönítések problémája került.

A káptalan ügyvéde, Sucze János, a község által igényelt legelő illetőséget, telkenként 18 holdat megtagadván, s 16 holdnál többet egyáltalában nem ajánlván: a türelmét veszteni kezdett lakosság elégtelensége itt-ott zúgásban tört ki... számosan voltak, kik egyáltalában nem is akartak egyezni... A többség azonban nem lévén semmi reménye, hogy a káptalan ellen némi előnnyel is pert indíthasson, hajlandó volt az egyezségekre... attól tartván, hogy a vizállásos helyek, melyek mint haszonvehetőek lenek, beszámítás nélkül ígértettek a káptalan által a község birtokába átadásra - jelenben kiszáradva lévén, haszonvehetőnek fognak ítéltetni, s

mint ilyenek a legelői illetőségbe beszámíttatni,
...elfogadta a telkenként ajánlott 16 hold legelői
illetőséget..." /122/

Földesuruk /a káptalan/ elleni pereskedés gondolatának elvetésében kétségekívül jelentős szerepe volt a hajdúszabadságért folytatott per sikertelenségének. /123/

Az elégtelenség leszerelésében mégis annak volt döntő jelentősége, hogy a községi- és egyházi hivatalnokok és tisztségviselők nemcsak a reális helyzetet számba nem vevő, túlzottan radikális nézetek ellen harcoltak, hanem azokat tagadva, lehetlenné tették a reális alapon való megegyezés elképzelésének megerősödését is.

A káptalan ajánlatának elfogadását az egyetlen lehetséges és célszerű megoldásként tüntették fel, és meg sem kísérelték, hogy a község lakosságának közös érdekeit a lehetőségeknek megfelelően, alku útján, következetesebben képviseljék.

Az "alku nélküli egyezés" elképzelése valójában az említett réteg saját, külön érdekeinek érvényesítési törekvéseit rejtette magában, hiszen az

elérhetetlennek vélt közös érdekekről való lemondás fejében e külön érdekek figyelembe vétele lett a káptalan elképzelések elfogadásának feltétele.

A közös, paraszti érdekek háttérbe szorítását azonban éppen a közös érdekek reális alapú, következetes képviselésének hangoztatásával, átmenetileg sikerült eltitkolni, sőt így a lakosság többségének beleegyezését, támogatását is sikerült megnyerni.

A legelőelkülönítéseket, és méginkább a tagosításokat követően fokozatos fény derült a földesúr részére tett engedmények és a helyi paraszti társadalom vezető szerveinek /és bizonyos befolyásos személyeinek/ adott viszontszolgáltatások közötti összefüggésére. /Máig is él például a helyi lakosság körében annak emléke, hogy a falu akkori jegyzője a tagosításkor a káptalannak átjátszott, legkiválóbb földekért viszonzásképpen néhány hold káposztaföldet kapott./ /124/

Az ügy bizonyos részleteinek napvilágra kerülését az is elősegítette, hogy az említett réteg⁴ csalódott a káptalani viszontszolgáltatások mértékében.

Sem a református egyház részére jutatott földterület, sem az egyházi hivatalnokok %...földbeli illetőségek területre nem növekedtek az egyezség utáni

kíméréssel oly mértékben, mint remélhető volt..."/125/

A tagosításkor elkövetett hibák és a jobb minőségű földek megszerzésére irányuló mesterkedések a lakosság széles tömegeiben ellenérzéseket váltottak ki a káptalannal, és az annak igényeit - saját igényei elfogadása ellenében - kielégítő községi- és egyházi vezetéssel szemben.

A lakosság elégedetlenségének lezserelése érdekében a helyi vezetés a tagosításkor elkövetett tévedések orvoslásáért kibontakozó mozgalom élére állt, és bizonyos kárpótlások juttatásával sikerült az elégedetlenek tömegét megosztani./126/

A bizalmatlan, sőt ellenséges hangulatot viszont még a közép- és kisparaszti rétegekhez tartozó birtokosok körében sem sikerült megszüntetni. Ennek hatására a községi vezetésben jelentős eltolódás ment végbe a középparaszti réteg javára.

Az egyházi tisztségviselők körében változatlanul a tehetős- és gazdagparaszti réteg képviselői voltak túlsúlyban, a testület tevékenységében ezek érdekei maradtak a meghatározók./127/

Vizsgált településünk parasztsága körében, az előbb említett okok következtében kialakult ellentétek az átmenetileg különböző paraszti rétegek érdekeit képviselő községi - és egyházi testületek közötti ellentétekben öltöttek testet.

/A "népképviselési" alapon átszervezett önkiosztó presbiteriumok gyakorlata tartalmában nem különbözött a korábbtól, hiszen a "presbiterekhez megkivántató kellékek" a gyakorlatban lényegében a tehetősebbek körére szűkítették a választhatóaknak elvben szélesebb körét./

Az ellentétek általában az egyes személyeknek egymás ellen vívott harcában fejeződtek ki. Néhány esetben azonban, mint például az egyházi földek községi kötelezettségének számító megmunkálásában elkövetett mulasztások és a kötelezettségek egy részének megtagadása ügyében, maguk a testületek is nyíltan szembekerültek egymással. /128/

Ennek az ellentétnek az alapját - amint azt korábban is kiemeltük - elsősorban a jobbágyszabadítás végrehajtása idején kialakult, gazdasági-politikai ellentétek képezték. Az egykori földesurával szembeni közös gazdasági- és politikai érdek

ebben az időszakban a helyi paraszti népesség többségét egy táborba szervezte a külön gazdasági-politikai érdekeket képviselő, a földesúrral lojális réteggel szemben. Közösek voltak az érdekeik a legelő közös használatának és az ugarlegeltetéseknek a biztosítása ügyében is. /129/

A jobbágyszabadítás végrehajtását követően a kevésbé tehetős paraszti rétegek^{te} kiterjedő érdekközösség bomlásnak indult. Egyes, elsősorban a jobbágyszabadítás végrehajtásával kapcsolatos közös érdekként jelentkező problémák megoldatlanul kerültek ki a paraszti képviselői szervek tevékenységi lehetőségeinek köréből; másokat pedig kisebb-nagyobb belső harcok árán sikerült megvalósítaniuk.

A gazdasági-társadalmi fejlődés előrehaladásával párhuzamosan leszűkült az érdekközösség alapját képező problémák köre és csökkent azok jelentősége is: ugyanakkor egyre jelentősebbé váltak az érdekellementétek.

Az érdekellementétek - a változó gazdasági-társadalmi strukturához kapcsolódva - maguk is változnak, részét alkotják a fejlődésnek.

Az érdekellettek alakulásának /keletkezésének és megszűnésének/ folyamatában, az 1848-tól az 1860-as évek közepéig terjedő időszakban elsősorban a feudális kor gazdasági- és társadalmi maradványaihoz kapcsolódó ellentétek domináltak. Ezek közül Körös-nagyharsányban az általunk említett ellentétek egyben a legjelentősebb ellentétek is voltak, amelyeket egyéb - nem lebecsülhető - feudális eredetű érdekellettek /mint az adott sorozási-rendszer biztosította visszaélési lehetőségek/ tovább mélyítettek. /130/

A tőkés jellegű fejlődés megindulása ugyanakkor már ebben az időszakban is új ellentétek kialakulásához vezetett, és jelentős tartalmi változásokat eredményezett az érdekelletteknek még a feudális termelési mód időszakában kialakult, és az adott időszakban változatlanul meglévő keretén belül is.

Az érdekellettek szükségszerűen ott éleződtek ki leginkább, ahol a tőkés jellegű igények kielégítésének objektív- és szubjektív feltételei még nem alakultak ki - így azokat csak a feudális jellegű kizsákmányolás fokozásával lehetett kielégíteni.

Ez a magyarázata, hogy az általunk vizsgált településben egy kizárólag árútermelésre berendezkedett bérlő és a cselédei közötti ellentétek - e település történetében első ízben - az ösztönös ellenállás egyik klasszikus formájában, gyújtogatás elkövetésében robbantak ki. /131/

/Meg kell jegyeznünk, hogy az említett bérlő- és cselédei közötti érdekellentétek nem kapcsolódtak szervesen a körösnagyharsányi parasztság körében végbement gazdasági- társadalmi fejlődéshez, hiszen sem a bérlő, sem cselédei nem voltak ^{közvetlen} kapcsolatban a település életével és lakosságával. Ebben, társadalmi helyzetük magasabb, illetőleg alacsonyabb szintjén kívül, nagy szerepe volt nem magyar eredetűeknek is./

A tőkés jellegű viszonyoknak a mezőgazdaságban történt behatolása és a kapitalisztikus fejlődés előrehaladása nyomán a paraszti termelést is mindinkább az árútermelés törvényei szabták meg, s ez együtt járt a paraszti társadalom belső ellentmondásainak elmélyülésével. /132/

A gazdálkodás kiterjesztésének a különböző paraszti rétegek számára eltérő módon és mértékben kiaknázható lehetőségei ugyanakkor viszonylag hosszú időre elkülönítették egymástól az egyes paraszti rétegek gazdálkodásának főbb színtereit, gátolták az ellentmondások elmélyülő tendenciájának realizálódását.

Az ellentétek kiéleződésére ezért elsőként a különböző paraszti rétegek gazdálkodásának egymással érintkező, vagy közös területein, mindenekelőtt a közös legelők használatának kérdésében került sor.

A korábbi fejezetekben történelmileg is vázoltuk a közös legelőknek az egész helyi népesség és ezen belül az egyes paraszti rétegek gazdálkodásában elfoglalt helyét, jelentőségét.

Megállapítottuk, hogy a paraszti gazdaság előtt átmenetileg kiszélesedett gazdasági lehetőségek kiaknázásának a legelők fokozottabb kihasználása, az igavonó-állomány nagy mértékű gyarapítása képezte az alapját. Ugyanakkor az igavonók számának gyarapodása szükségszerűen a művelésre alkalmas legelőterületek feltöréséhez vezetett, azaz az állatállomány az egyre szűkülő legelőkön koncentrált.

Mivel a legtehetősebbek állatai által előzőnlött legelők a szegényparasztok- és nincstelenek rétegeinek létfeltételét jelentő állattartást veszélyeztették, "... évről-évre egyre erősebben hangzott" elégedetlenségük. /133/ Követelésük - a legeltetés szabályozása - nem esett egybe az egész középréteg alapvető gazdasági érdekeivel és ellentétben volt a gazdagparaszti réteg lényeges gazdasági érdekeivel.

Ezért a középparaszti réteggel korábban kialakult érdekazonosság és együttműködés - tartalmát tekintve - megszűnőben volt.

Ugyanakkor a középparaszti rétegek a legtehetősebbek rétegével szemben meglévő és szükségszerűen, folyamatosan létrejövő másodlagos érdekellentétei /elsősorban a közmunka és az egyházi adók kivetésének az egyes paraszti rétegekre különféleképpen érintő szempontjai- és arányai kialakítása körüli harcok/ megakadályozták a közép- és gazdagparaszti rétegek teljes érdekazonosságának, együttműködésének kialakulását. /134/

Ez egyrészt a középparaszti réteg önálló községpolitikai arculatának megerősödése irányába hatott, másrészt az egyre nagyobb számú szegényparaszti réteggel való együttműködés bizonyos elemeinek fenntartására is kényszerítette azt.

Mivel a közös legelők használatának szabályozása ügyében a középparaszti réteg sem volt egységes, az érdekellettek - és azonosságok hálójában vergődő vezetés nem volt képes határozott cselekvésre. Miután felemás döntéseit "... a juhot tartó gazdagabb lakosok ellenzése..." miatt keresztülvinni nem tudta, a helyi lakosság szegényebb rétegeinek tömegnyomása arra kényszerítette, hogy felettes hatóságai bevonásával, népgyűlésen fogadtassa el azt. /135/

"A legeltetés szabályai azonban, bármennyire szükséges lett volna azok szigorú fenntartására, csakhamar érvénytelenné lettek." /136/

A közös legelőn tartható állatok számának a teleknagyság irányában történt szabályozása csak a gazdasági-fejlődés adott időszakának viszonyaira vonatkozó szabályozást valósította meg, és figyelmen kívül hagyta a termelőerők szakadatlan fejlődését.

A gazdasági-társadalmi változások közül elsőként a birtokfelprózódás /a bővített családforma szükségszerű felbomlása/ tette kétségesse a szabályozás eredményességét, hiszen az állattartás a megosztás révén kialakított birtokok mindegyikében fokozott jelentőségre tett szert.

A szükség, vagy a haszon hamarosan a paraszti népesség minden rétegét a kellő következetességgel sohasem vigyázott korlátok áthágására készítette.

Az újult erővel fellángolt ellentétek olyan más, hathatósabb megoldást követeltek, amely mindegyik paraszti réteg érdekeinek megfelel. Ilyennek - a gazdálkodás adott szintjén - csupán a szomszédos, nagyhatárú falvak, kiterjedt legelőinek haszonbérbe vétele igérkezett.

A haszonbérbe vett legelők, bár átmenetileg az érdekellentétek enyhülését eredményezték, ugyanakkor azok elmélyítése irányába is hatottak, hiszen "... a jószágok ismét megszáporodtak, s a három év /a bérleti időszak K.L.S./ leteltével a község határára szorulván vissza, a legelő ismét szűk lett." "Évről-évre erősebben hangzik az elégedetlenség" és "... kezd emelkedni a panasz azok ellen is, kik a közlegelőt elszántás által szűkitik..." sőt "... néhányan még az egész határ újra mérést is emlegetik már." /137/

Az ellentétek ilyen fokú kiéleződése a helyi vezetést arra kényszerítette, hogy jelentős anyagi áldozatok árán is állandósítsa a környékbeli puszták haszonbérletét.

A pusztabérletek állandósulása olyan jelentős lehetőségeket teremtett az állattartás kiszélesítésére, hogy

a paraszti érdekek ütközésének legfontosabb színterén hosszú időre elcsitultak az ellentétek.

Mivel a paraszti népesség Körösnagyharsány lakosságának túlnyomó többségét alkotta, ez egyben az összes ellentétek legfontosabbikának háttérbe szorulását is jelentette és az egész falu társadalmi életét is jellemezte.

A tőkés jellegű fejlődés előrehaladása azonban hamarosan jelentős változásokat eredményezett a körösnagyharsányi társadalom életében, s ez újabb gazdasági- és társadalmi ellentétek csiráinak létrejöttéhez vezetett.

A paraszti társadalmon belül a legjelentősebb, antagonisztikus ellentétek kiéleződésének alapját a földnélküliek rétegének rendkívül gyorsan végbement kiszélesedése teremtette meg.

Ennek a folyamatnak gyors előrehaladásában a település belső gazdasági-társadalmi fejlődése mellett nagy jelentősége volt a nincstelenek nagy számban történt betelepülésének is.

A betelepülésekben, a folyamatosságon belül, a mennyiségi és minőségi tényezők alapján két szakasz különül el; az 1860-es és az 1880-as évek időszaka.

A betelepülések elsősorban a zsellérek országos méretű ún. "belső népvándorlásához" kapcsolódtak. Ennek kiváltó okai: egyrészt a tagosítások és a gabonakonjunktúra nyomán egyes területeken kialakult földhiány és főként a Alföldön kialakult munkaerőkereslet kölcsönhatása; másrészt a gabonaválság és a gépesítés nyomán, valamint a vasutépítések időszakának bezárulása követően újabb területeken kialakult viszonylagos munkaerő felesleg voltak.

"A zsellérség végigjárta az országot, s ahol csak egy talpalatnyi hely is kínálkozott, rögtön gyökeret vert benne ..." - írta erről Féja Géza. /138/

A betelepült zsellérek pontos számát megállapítani nem tudjuk. Mivel ezek többségét szlovák- és román eredetű betelepülők képezték, a nem református vallású lakosság számának gyarapodásából - közvetve - következtethetünk a betelepülők számára is. Ezek száma 1870-ben mintegy 90, 1900-ban pedig 110 körül volt. /139/

Hasonló eredményt kapunk, ha a népesség átlagos szaporodásának és a lakosság gyarapodásának különbözetéből próbálunk a betelepülők számára következtetni. /A születéslétszám átlagát - Gallacz János alapján - 40-nek, a halálozások évi átlagát 27-nek tekintettük. / Az 1857-től 1870-ig terjedő időszakban a természetes szaporodás megközelítőleg 70 főt tett ki, míg a lakosságság

száma 135 fővel gyarapodott./140/

A lakosságnak ez az új rétege / az ún. jövevények/ száma nem volt különösen jelentős, hiszen mindössze az összlakosság 8-10%-át alkotta.

Társadalmi jelentőségüket elsősorban az fokozta, hogy ez a hosszú ideig idegennek maradt, a helyi társadalomba való beilleszkedés lehetőségeitől elzárt réteg, a szociális gondolatok hordozójává, később a szocialista tanúk terjesztőjévé vált./141/

Hatására az általunk vizsgált időszakban a helyi nincstelenek rétege is fokozottan kiszakadt a szokásait, életfelfogását egyaránt meghatározó református egyház befolyása alól.

Az 1860-as évektől kezdődően, a polgárosulás igényének fokozódása nyomán, megkezdődött az iparosok- és kereskedők csoportjának számbeli gyarapodása is./142/ Miként korábban említettük, Körösnagyharsányban különösen a zsidó eredetű kiskereskedők száma gyarapodott.

1870-ben, családtagjaikkal együtt már az összlakosság 3,3 %-át alkották./143/

Az 1848 1914 közötti gazdasági- és társadalmi változásoknak második szakaszát az 1880-as évektől az 1900-as évek elejéig terjedő időszak képezte.

A gazdasági változások nyomán végbement társadalmi változások iránya jól tükröződik a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának alakulásában.

1870 és 1900 között ez számszerűleg a következő képet mutatja: /144/

Össz- lakos	Kereső	Eltar- tott	Mező- gazd. kere- ső	Bir- to- kos	Köz- szol- gálat	Ipar	Keres- kede- lem és hitel	Köz- le- ke- dés	Nap- szá- mos, cse- léd, mun- kás	Se- gi- tő	E- gyéb
0 1359	914	453	894	272	6	2	10	-	622 ⁺	-	2
0 1453	835	618	798	193	8	14	7	4	303	302	4
<u>á z a l é k o s a n</u> /az összlakossághoz, ill. az összkeresőkhöz viszo- nyítva/											
0 100	67,5	32,5	98	29,7	0,6	0,2	1,1	-	68,2	-	0,2
0 107	59,1	40,9	94,3	23,1	1	1,6	0,9	0,5	36,5	36,5	0,2

A legjelentősebb változások - amint a táblázatunkból is kitűnik - a birtokosok kategóriájában mentek végbe. Ezek számának csökkenése főként a törpebirtokok felmorzsolódásának a gabonaválság idején felgyorsult üteméhez kapcsolódik. A gabonaválság ugyanakkor a bővített családformában együtt élő családtagok különválásának tendenciáját is gátolta, sőt annak ellenében hatott, hiszen a birtokmegosztás az adott körülmények között az esetek jelentős részében veszélybe sodorhatta a megosztott birtok tulajdonosait.

Ezért a válság idején háttérbe szorult az újabb paraszti nemzedék jogilag önálló gazdaságainak kialakítása, vagyis a gazdálkodás irányításában végbement nemzedékváltást nem követte annak jogi elismerése, csak az előbbi nemzedék letűnése után. /Lásd VI. számú mellékletünket/

A nehéz gazdasági helyzetből való kilábalás rétegenként eltérő új érdekei számos újabb érdekellentét kialakulására is vezettek.

A legmélyebb ellentétek a birtokos parasztság és a cselédség, illetőleg a mezei munkásság között jöttek létre, hiszen a válságból való kilábalásnak, a termelési költségek csökkentésének egyik fontos - és az össz-birtokosság számára legkönnyebben megvalósítható - tényezője volt az említettek fokozott kizsákmányolása. ¹⁴⁶

A legtehetősebb meghatározott munkáknál az átlagnál magasabb bérek fizetésével /és különösen állandó kulcsmunkásaik jobb bérezésével/ növelték a munkaintenzitást is, azaz a relatív kizsákmányolással is éltek. ¹⁴⁶

A kizsákmányolás fokozódása azonban nem vezetett az említett ellentétek olyan mértékű kiéleződésére, hogy az a helyi társadalom életére jelentősebb hatással lett volna.

ennek egyik oka az volt, hogy a környékbeli nagybirtokok, jelentősen elmaradván a gépesítésben, változatlanul nagyszámu munkaerőt alkalmaztak, és a munka-

igényes új növények termesztésének kiszélesítése és tovább növelte a munkaalkalmak számát.

A nagybirtok jelentős munkaerőszükséglete objektíve gátolta a munkabérek nagymértékű leszállítására irányuló gazdagparasztⁿ törekvések realizálhatóságát.

A parasztgazdaság és a faluban megtelepedett iparosok- és vállalkozók közötti ellentétek első ízben a gabonaválság idején éleződtek ki olyan mértékben, hogy nyíltan napvilágra kerültek. /147/

Am párbér kivetése körüli vitákban a gazdagparasztokkal szemben a helyi parasztság egyéb rétegei is a birtokaránylagos kivetésre irányuló törekvéseket támogatták. Ezek a törekvések a gazdagparashti érdekeket képviselő presbitériumban hamarosan háttérbe szorultak; /148/ de végleges rendezésükig nem kerültek le a napirendről.

Ebben az időszakban a falu társadalmának minden rétegében, különösen pedig a szegény- és középparaszti rétegekben jelentősen meggyengült a református egyházakⁿ korábban az élet minden oldalára kiterjedő, meghatározó befolyása. Ennek egyik közvetlen oka az volt, hogy a helyi egyházközségi vezetés figyelmen kívül hagyta az adózók nehéz gazdasági helyzetét; csupán az egyházi irányításban részt vett szegényebb adózók terheit könnyítette, másokkal szemben viszont kiméletlenül fellépett. /149/

Az egyház tekintélyének csorbulását eredményezte az is, hogy más hitelnyújtókhoz hasonlóan, a gabonaválság idején igen magasra emelte a kamatlábat, nemcsak a készpénzhitelek, hanem a gabonakölcsönök esetében is, ami elsősorban a középparaszti rétegnek és a szegényparasztok- és nincstelenek körében keltett viszatetszést.

Különösen élénk ellenérzéseket váltott ki a nincstelenek rétegében a presbiteriumnak az a határozata, mely szerint "...kellő biztosítékot nyújtani nem tudóknak, jó kezesek nélkül, semmi esetre sem szabad egy szem búzát sem kiadni..."^{m/150/}

Az egyház tekintélyének csökkenését a felszínen elsősorban a gabonában fizetett párbér vegyes, szemetes búzával való fizetése és a vadházasságok elharapódzása tükrözte, de ennek jele volt az is, hogy az egyházi tisztséget viselők körében, a tisztséggel való visszaélés első ízben magát az egyházközséget károsította meg.^{/ 151/}

A gazdasági- és társadalmi változások harmadik szakaszában /az első világháborúig terjedő időszakban/ végbement jelentős társadalmi változásokat alapvetően a kedvezőbbé vált gazdasági viszonyok határozták meg.

Az általuk vizsgált település lakossága foglalkozás szerinti megoszlásának alakulásában ennek hatása a következőképpen tükröződik:^{/152/}

Össz- lakos- ság	Kere- ső	El- tar- tott	Mezőg- kereső	Bir- to- kos	Köz- szolg.	Ipar	Ke- res- ked. és hitel	Köz- le- ke- dés	Nap- szá- mos	Se- gi- tő	E- gyéb
1414	539	814	550	234	7	17	8	2	199	124	2
<u>arányosan</u> /az összlakossághoz, ill. az összkeresőkhöz viszonyítva/											
104	42,2	57,8	93,4	39,6	1,2	2,8	1,3	0,2	33,5	21,2	0,2

A változások - szembetűnően - a birtokosok- és segítőik, valamint a napszámosok- cselédek- és munkások rétegében voltak a legjelentősebbek.

A birtokosok- és segítőik rétegeiben végbement változások összefüggése szemmel látható. A bővített családforma felbomlásának, a birtokfelaprózódási tendencia előrehaladásának a korábbi évtizedekben komoly akadályokba ütköző realizálódása a megőgazdasági konjunktúra hatására szabaddá vált, rendkívül gyorsan haladt előre.

Más, kisebb jelentőségű tényezők /pl. házrészbe-
letek stb.../ mellett, ez volt a fő oka annak, hogy a birtokmegosztások ellenére az egy házban együtt élő, de önállóan gazdálkodó személyek száma nőtt.

1870-hez képest 1911-re az ezirányú változások a következő képet mutatták: /153/

Év	Adózók száma	Egy házban élő adózók száma:				
		1	2	3	4	és több
1870	378	127	176	75	-	
1911	417	116	198	82	21	

S z á z a l é k a r á n y o s a n :

1870	100	33,5	46,7	19,8	-	
1911	110,2	27,9	47,6	19,6	4,9	

A birtokosok számának gyarapodása tovább fokozta a birtokosok egyes rétegei közötti vagyoni különbségeket.

A református vallású /igy a település eredeti és állandó birtokosainak rétegét alkotó/ birtokosok az egyházi adókivetés alapján a következő kategóriákat alkották: /154/

Fizetett adó nagysága /Koronában/	Adófizetők száma	Az összadófizetőkhez viszonyított arányok /%-ban/
5-ig	42	14
10	39	13
20	54	18
30	41	13,8
40	39	13
50	23	7,7
60	23	7,7
70	17	5,8
80	6	2
90	6	2
100	3	1
100 felett	6	2

A helyi birtokviszonyok figyelembe vételével kialakított vagyoni kategóriák az alábbi képet mutatják:

Adózók kategóriája	Száma	Az össz-adózókhoz viszonyított arányuk /%-ban/
1-40 koronáig /törpe-és kisbirtok/	176	55,1
40-80 koronáig /középbirtok/	102	34,1
80 korona felett	21	6,8

Amint az a bemutatott statisztikákból is kitűnik, a birtokosok rétege rendkívüli mértékben differenciálódott.

A helyi paraszti társadalom vagyonnal rendelkező részének a törpe- és kisbirtok alkotta szegényparaszti réteg lett a legjelentősebb rétegévé. Bár a paraszti középréteg felbomlása a századfordulót követő időszakban meggyorsult, a gabonaválság időszakában megerősödött birtokmegőrzési kényszer konzerváló hatásának eredményeként ez a folyamat nem vezetett a középréteg jelentőségének lényeges csökkenéséhez! A helyi paraszti társadalom - a jelentős változások ellenére - még az 1900-as évek elején is megőrizte fejlődésének lagsajátosabb jegyét, a középréteg szokatlanul nagymértékű gazdasági- társadalmi és politikai jelentőségét!

A legvagyonosabbak csoportja gyarapodásának, gazdasági- és társadalmi jelentősége fokozott mértékű növekedésének a gabonaválság idején tönkrement kisbirtokok elnyelése, majd a század elején kibontakozott konjunktura biztosította gazdasági lehetőségek kihasználása képezte az alapját.^{/155/}

Heterogenitása miatt azonban ennek a csoportnak önálló érdekei érvénysítésére irányuló törekvései, a községi irányításban játszott szerepe nem növekedett egyenes arányban számbeli gyarapodásával, sőt átmenetileg háttérbe is szorult.^{/156/}

/Ennek jele volt az egyházi adózás egy évtizeden keresztül vajudó említett problémájának megoldása is./

Gazdaságilag ugyan nem volt önálló, de a megfelelő rétegek befolyása alatt állt, annak hatását tükrözve mégis jelentős társadalmi erő volt a felnőtt, de vagyonnal nem /vagy még nem/ rendelkezők rétege is.

Ennek nagyságát a felnőtt, de állami adót még nem fizetők, illetőleg az egyházi személyi adót fizetők és az állami adót fizetők számának különbsége adja.

1911-ben a felnőtt koru és, már egyházi, személyi adót fizetőknek 29 %-a, 120 fő tartozott ehhez a réteghez. /157/

A napszámosok- cselédek- és munkások rétegében végbement változások közül legszembetűnőbb annak számbeli csökkenése. 1900 és 1910 között számuk 35 %-al csökkent. Ez döntően a mezőgazdasági munkások számának csökkenéséből, azok elvándorlásából adódott.

Más, környékbeli település hasonló rétegeivel összevetésünk a következő képet mutatja: /158/

Település:	Napszámos		Cseléd /házi cs. is/		Mezőgazd.-i munk	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Harsány:	-	1	57	51	226	147
Ugra:	53	-	183	-	193	-
Szakál:	8	-	50	-	90	-
K. Apáti:	1	-	35	-	170	-

A közeli nagybirtokokon a konjunktura kezdetekor megnövekedett munkaerőszükségletet a munkaerőkinálat hamarosan leszűkítette, illetőleg időszakossá tette. /159/

Ezért az 1910-es éveket követően az elvándorlás üteme lelassult, és iránya is jelentősen módosult, hiszen elsősorban a közeli Nagyváradon és a környékbeli, nagyhatású óriásfalvakban mutatkozó munkaerőszükséglet vált az elvándorlások kiváltó okává.

1911 és 1914 között csaknem kizárólag a legszegényebb réteg férfitagjai vándoroltak el. Ezek 60 %-a Nagyváradra került, a többiek Komádiba, Gyiresre, Szeghalomba, Sárkásra és már környékbeli falvakba telepedtek át. /160/

A napszámosok- és cselédek számában ^{Di. anyaga} változás nem történt.

A mezőgazdaságon kívüli keresők száma - bár az összkeresőkhöz viszonyított arányuk 1900-hoz képest 5,7 %-ról 6,4 %-ra nőtt - lényegében változatlan maradt.

Az említett gazdasági-társadalmi tényezők a település demográfiai viszonyait is jelentősen befolyásolták. A lakosság számának csökkenése mellett - a környékbeli falvakhoz képest - visszaesés következett be a természetes szaporodás tekintetében is. Az 1900-1914 közötti évek átlagos születési és halálozási számai alapján ez a következőképpen alakult: /161/

Település neve:	A <u>születések-halálozások</u> évi átlaga 1000 főre		A természetes szaporodás
Körösnagyharsány	31,5	24,2	7,3
Ugra	24,9	14,2	10,7
Szakál	78,0	44,0	34,0
Körösszegapáti	42,7	26,8	15,9
Országos átlag ⁺	37,0	25,7	11,3

A körösnagyharsányi parasztság gazdasági fejlődése, annak egészét tekintve - miként azt korábban megállapítottuk - a századfordulót követő konjunktúra idején sem volt képes a fejlődés minőségileg számottevően magasabb szintjének elérésére.

A gazdasági fejlődés megrekedése kihatott az általa meghatározott, vele kölcsönhatásban lévő helyi társadalom fejlődésére, megakadályozta a polgárosodás előrehaladását is.

Hasonló következtetéseket vonhatunk le, más környékbeli települések társadalmi fejlődésének, a népesség foglalkozás azerinti megoszlásának változásai alapján is. /Lásd VII. számú mellékletünket./

A paraszti gazdaság sorvadásának, megrekedésének elhárításához, a társadalmi fejlődés előtt álló korlátok lebontásához az egész magyarországi társadalom átalakítására, a meglévő feudális maradványok, elsősorban a nagybirtokrendszer felszámolására volt szükség.

I. számú melléklet

A születések és halálozások számának alakulása Harsányban 1751-1850 között

/Az egyes időszakok születési és halálozási átlagával számolva/

Év	1751	1760	1770	1780	1785	1790	1795	1800	1805	1810	1818	1825	1833	1839	1850
Születési	23	26	32	23	42	41	40	48	52	55	43	40	65	52	26
Halálozási	8	10	25	16	22	23	53	20	50	28	26	34	25	32	22

II. számú melléklet

A szőlőbirtok megoszlása az egyes paraszti rétegek között Körösnagyharsányban, 1853-ban.

A birtokolt szőlőföld nagysága:	A birtokosok száma	Aránya %-ban/ az össztulaj és a donosok	A birtokolt szőlők aránya az össz szőlők területéhez képest %ban/
100 □ öl alatt	5	2,24	1,18
100-200 □ öl között	27	12,10	16,30
1 kapa /600 □ öl/ fölött	77	33,27	40,32
2 kapa fölött	30	13,90	42,20
Nincs szőlője:	84	38,49	
Van szőlője:	139	61,51	

II/a. számú melléklet

A szőlőbirtokosok megoszlása a telki állomány szerinti kategóriák alapján

	Számuk	Arányuk az össz- szőlőbirtokosokhoz	A saját kategóriájuk- hoz /%-ban/	A birtokolt szőlő aránya az össz-szőlőterületek- hez képest /%-ban/	Az átlag szőlőföld nagysága /□ öl-ben/
összesen	4	2,87	10,5	2,40	657,4
1. sz. ö.	1	0,71	93,3	0,08	160
2. sz. ö.	1	-	-	-	-
3. sz. ö.	93	67,05	69,4	66,22	740,7
4. sz. ö.	22	15,74	84,7	17,30	815,9
5. sz. ö.	15	10,79	88,4	11,53	819,3
6. sz. ö.	2	1,42	100	1,24	680
7. sz. ö.	1	0,71	100	0,67	770
8. sz. ö.	1	-	-	-	-
9. sz. ö.	1	0,71	100	0,59	620

III. számú melléklet

A szántóföld megoszlása Körösnagyharsányban 1853-ban

	Nagyság /magyar hold és □ ölben/	Aránya az össz-határhoz /‰-ban/	Aránya az össz-szántóhoz /‰-ban/
Az össz-szántó:	1588	36,4	89,2
Urbéri birtok:	1416	32,1	9,2
Tisztosb. rendűek birtoka: 146	552	3,3	1,6
Aron József bérlő birtoka: 25	1044	0,5	

III/a. számú melléklet

A szántóföld megoszlása a telki állomány szerinti kategóriák alapján

Kategória:	A birtokolt szántóföld aránya az össz-szántóföldhöz képest /%-ban/	A birtokosok aránya a szántófölddel rendel- kezők számához viszonyítva /%-ban/
1 16	0,28	1,6
2 3	61,72	72,9
3 3	15,78	14,1
4 3	16,72	9,2
5 3	2,40	1
6 3	1,34	0,5
8 3	1,76	0,5

IV. számú
m e l l é k l e t

1884-ben

Település:	Hány kat.holdra jut	/db/
	1 szarvasmarha	1 ló
Harsány	15,1	16,6
Szakál	6,8	23,1
K. Apáti	8,5	17,8
Ugra	8,6	24,8

1911-ben

Harsány	8,7	10,9
Szakál	5,0	14,0
K. Apáti	16,3	11,5
Ugra	9,5	21,6

A főbb állatfajták arányának alakulása Körösnagyhar-
sányban és néhány más, környékbeli településben

V. számú melléklet

A mezőgazdasági népesség főbb csoportok szerinti megoszlása 1900-ban.

Település:	A mg.-i keresők aránya az össz- keresőkhöz /%-ban/	Birtokosok és bérlők aránya mezőgazdasági összkeresőkhöz 100 kat.hold	Segi- tő alatt	Egyéb	Össze- sen	Cse- léd	Mun- kás	A mg.-i el- tartottak a- ránya a mg.-i keresőkhöz ké- pest, azt 100-nak véve
Harsány	94,3	0,2	25,5	35,6	1,6	62,9	30,9	74,6
Ugra	81,3	0,2	28,6	16,4	5,2	50,2	27,4	174
Szakál	81,9	0,7	18,1	16,5	14,7	50,0	35,6	176,3
K. Apáti	90,0	0,2	22,3	19,7	18,4	61,6	31,8	172,7
Cséffai járás	87,7	0,2	20,5	22,3	10,5	53,5	32,2	176,4

VI. számú melléklet

A bővített családforma felbomlása tendenciájának alakulása Körösnagyharsányban

1870 és 1911 között

Év	Adózó /egyházi/	Házak száma	Egy házban élő adózók száma	1	2	3	4	és több	Egy házra jutó adózók átlagos száma
1870	378	240	127	176	75	-	-	-	1,52
1900	412	253	?	?	?	?	?	?	1,62
1911	417	258	116	198	82	21			1,61

VII. számú melléklet

A népesség foglalkozás szerinti megoszlása Körösnagyharsány és néhány más, környékbeli településben

1900-ban és 1910-ben

Település	Mezőgazdaság			Ipar			Kereskedelem			Közlekedés			Közzszolgáltat			Napszámos és házi cseléd			Egyéb			100 keresőre jutó eltartott		
	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1910	1900	1910	
Harsány	94,4	93,3	1,8	2,3	0,9	1,3	0,4	0,4	0,8	1,1	1,3	1,1	0,4	0,4	0,4	77,9	137,8							
Ugra	81,3	90,8	4,8	4,3	1,3	1,1	0,1	0,4	2,0	1,4	9,4	2,0	1,1	-	163,0	148,3								
Szakál	81,3	76,9	4,1	6,6	2,0	2,2	2,0	2,2	3,1	2,3	6,5	6,8	1,0	3,0	169,0	155,3								
K. Apáti	90,0	91,7	2,8	4,0	1,6	0,8	-	0,1	2,8	1,6	1,3	1,7	1,5	0,1	174,0	173,0								
Komádi	75,7	10,2	2,8	1,5	1,8	6,3									163,4									

J E G Y Z E T E K

1. Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században. Szolnok, 1968. 105.o.
2. Conscriptiones decimarum com. Bihar. 1688. O.L. kamarai lt. és Conscriptio processus Szalontaiensis 1717. D.A.L. Bihar Megye leváltára IV.B. 4.cs., valamint Erdei Aranka: Adatok Körösnagyharsány parasztságának történetéhez. Gyula, 1961. 20. o.
Erdei Arankának az eredeti lakosság egy részének megmaradása vonatkozásában mutatkozó határozatlanságát /a mű 20. oldalán ennek a lehetőségnek a tagadása, a 33. oldalon pedig a régi szabadság emlékének továbbéléséről írottak közötti ellentmondás feloldását/ a továbbélésre vonatkozó lejegyzett és máig is élő szójhagyományok /lásd erre Csomor János: Körösnagyharsány község és egyház története 1873-ban készült kézírata 29.o. Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára 587/1969. lt.sz./ figyelembe vételével csupán az eredeti lakosság egy része megmaradásának elfogadásával véljük feloldani.
3. A Körösnagyharsányi református egyházközség irattárában. Harsány község folyamodványa az 1790-91. évi országgyűléshez hajduszabadsága visszanyerése tárgyában.

4. Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudális-
lizmus kései századaiban. 1556-1767.
Budapest, 1969. 313. o.
5. Erdei A.: i.m. 23.o.
6. Consriptio Domestica Com. Bihariensis Szalontaiensis
1752/53. D.A.L.
7. Csomor János: i.m. 76.o. A szerző adatait megbiz-
hatóságuk miatt a történeti irodalomban for-
rásként fogadják el.
8. Harsány helység úrbárium a D.A.L. Bihar v.megye lt.
IV.A. 1/d 7.cs.
9. Consriptio Domestica Com. Bihariensis Distictus
Szalontaiensis Anno 1723, 1731, 1752/53, 1763.
IV.B. 4.cs. Statisztikánk a legfontosabb ter-
melőeszközök mennyiségi változásainak körvo-
nalait tükrözi. Ugyanakkor nem lebecsülendő
az egyéb állatfajok és gazdasági ágazatok kö-
rében végbement mennyiségi változások jelen-
tősége sem.
10. Erdei A.: i.m. 21.o.

11. Lásd Harsány helység urbariuma és Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyó-völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. Nagygárad, 1896. I.k. 526.o. Az 1828. évi összesítés adatainak feldolgozását Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal. 1711-1848. Budapest, 1964. o. műve 126. oldalán bemutatott módszere alapján végeztük el. A valóságos viszonyokat elsősorban a bevetni szokott földterület mennyisége tükrözi, az állatállomány száma nem megbízható.
12. Gallacz J.: i.m. I.k. 526.o.
13. Csomor J.: i.m. 78.o. A begécsi pusztán lévő szántóföldből 1813-ban 230 köblös tavaszi - 196 köblös őszi vetés használtatott.
14. Erdei A.: i.m. 25.o.
15. Csomor J.: i.m. 49.o. A kocsmabérlet jelentőségére az 1820. évi birói számadás alapján következtethetünk "Csaplár Gergely János lukrumot adott be 611 - mond hatszáztizenegy forintot".

16. A Harsányi ref. egyházközség Ajándékozási Könyve.
K.Ref.Egyh. Irattárában és Csomor J.: i.m.
56-57.o., valamint Dávid Gyula: A nagyharsányi
ev.reform. egyházközség története. /Összeállí-
totta és kiadta: Dávid Gyula/ Nagyvárad, 1902.
11. o.
17. A Consriptiókban szereplő névanyag, valamint
Erdei A.: i.m. 20.o. alapján.
18. Körösnagyharsány Család könyve, 1870. /Összeállí-
totta Csomor János/ K.Ref.Egyh. Irattára. A görög-
keleti vallásnak a helyi bérlelő román nemzetiségű
cselédei voltak, nem tartoztak az állandó lakosság-
hoz. A zsidó eredetű népesség ilyen mértékű megte-
lepülése az 1850-es évek végén kezdődött. Az egyéb
vallások főként a helyi közigazgatás alkalmazottai
voltak.
19. Az említett tényező fontosságára Balogh István: A
paraszti művelődés c. tanulmánya /A parasztság
Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-
1914. Szerk.: Szabó István. II.k. XIV. tanul-
mány 491.o./ hívta fel a figyelmünket.

20. A hajdúszabadság visszaszerzésére indított pereknek és a helvét hitvallást tartó predikátoroknak Bethlen Gábor által adományozott nemességük elfogadtatására indított perének összefüggései, kapcsolatai egyelőre nem tisztázottak. A jobbágyparaszti mozgalmak eszmei megalapozására gyakorolt hatásukat azonban kétségtelennek tartjuk. lásd erről: "Az 1807. esztendőben, febr. 27-én Tek. Ns. Bihar Vármegyében, Várad Olasziban folytatott Pereket ítélő Törvényszékének" jkve. K.Ref.Egyh. Irattára.
21. A jobbágyparaszti népesség egyes, tekintélyesebb képviselőinek kiváltságolása, az egyházi- és községi hivatalnokoknak különböző juttatásokkal való semlegesítése, megnyerése eredményeként például az 1800-as évek kezdetére a robotszolgáltatás visszaállítására irányuló földesúri törekvések megvalósításának kedvező szubjektív feltételei is létrejöttek Körösnagyharsányban. lásd: A nagyharsányi eklezsia előljáráinak végzése 1810-től. Az 1810. július 6-i bejegyzés. A K.Ref.Egyh. Irattára.
22. A Keresztelési, Házassági és Halotti Anyakönyvek anyagainak tamísága szerint a házassági kapcsolatok döntő többsége az 1800-as évek elejéig a környékbeli ref. falvak magyar anyanyelvű népességéhez kötődött.

Nem magyar anyanyelvű és nem református vallású szomszédos falvakból csupán a legszegényebb rétegek házasodtak.

23. Az iskola tanszerekkel való felszereltsége 1873-ban például igen jónak mondható. Az iskolai Könyvtár 121 kötetének mintegy harmada vallásos jellegű, másik harmadát a kor műveltségi szintjének megfelelő szórakoztató olvasmányok alkották, utolsó harmaduk viszont az akkor korszerű gazdálkodás különböző témáit ölelte fel. /Kertészet, méhészet, fatenyésztés, se-lyemhernyó-tenyésztés stb.../ lásd: A.K.Ref.Egyh. Irattára. Vegyes tartalmú iratok. 130.o. A nagyhar-sányi népiskola Könyvtárában lévő könyvek s tansze-rek névjegyzéke.

A falu lakossága feletti felügyelet, a "rend fenntar-tásának" eszközei között a presbiterium előtti peni-tencia tartása, bot, pénz, börtön, a váradi várban katonának adás, kizárás és kitiltás szerepelt.

A VII. parancsolat ellen vétők penitenciájának em-lékét a templomban ma is meglévő "szégyenkő" őrzi.

24. Statisztikánkban az 1731. évre a Consriptio Domestica megfelelő adatait, a továbbiakra pedig a Keresztelési, Házassági és Halotti Anyakönyvek minden év végén meg-adott népességszám-kozléseit használtuk fel.

25. lásd erről a 9. számú jelzetben felsorolt Consriptio Domesticák megfelelő adatait, valamint Harsány helység urbariumát és a Keresztelési, Házassági és Halotti Anyakönyvek utalásait. A zsellérek átlagos életkora 1769-ben 32 év volt. 62 %-uk 20 és 30 év közötti.
26. Kimutatásunkat "A történeti statisztika forrásai"
Szerk: Kovacsics József, Budapest. 1957. c. mű 416.
oldalán közölt megyei adatai és az Urbáriális tabella megfelelő adatainak felhasználásával készítettük el.
27. Csomor J.: i.m. 79.o. A telekreültetett zsellérek száma 28 volt, a zsellérsorban élő paraszti népességnek mintegy 2/3-a. Ugyanakkor jelentős maradt a comenitásnak, az egyháznak és a földesurnak a szolgálatában álló népesség nincstelenjeinek száma. A Keresztelési Anyakönyv 1760-1780 közötti megfelelő adatai alapján megállapítható, hogy a született gyermekek mintegy 30 %-a atyjának neve nem szerepel az urbáriális tabellában. Ezek többsége minden bizonnyal a bővített családformában együtt élő, önálló birtokosként /még/ nem szereplő egyének alkották, de jelentős lehetett a nincstelenek, szolgák száma is.

28. D.A.L. Bihar megye térképtára. Harsány helység határtérképe 1815.
29. Számításaink alapján a Urbáriális tabellák, illetőleg az 1853. évi úrbéri rendezés adatai szolgáltak. Az utóbbit "A körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratok"-ból vettük át. Az általunk feltárt iratanyag a Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattárában, 597/1970. ltsz. alatt, található.
30. Berend T. Iván-Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. 44. o. Budapest, 1969.
31. Urbérrendezési egyességlevél a körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratok-ból.
32. uo. "...Hasznavehetetlenségek neme alatt az értvén, ami sem számítás, sem legeltetés képpen eddigelé sem használtatott... A kiosztott földek után "...fennmaradandó határbeli összes birtok okvetlen egy tagban... az uradalom részére fog maradni."
33. Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyó-völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896. II. k. 614. o.

34. Gallacz J.: i.m. II.k. 606.o.

35. A közös használatban lévő legelők gyarapításának mértékére csupán az 1853. és 1895. évi kataszterekben közölt adatok alapján következtethetünk. Az 1895. évi kataszter szerint a legelőterület kat.holdban 1173

magyar holdban 1466

A legelőterület 1853-ban magyar holdban 972

A legelőterület gyarapodása: 494 magyar hold. A legelőfeltörések miatt az újonnan szerzett legelőterület jóval jelentősebb lehetett.

36. Gallacz J.: i.m.

37. Véleményünk megegyezik Spira György: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Századok, 1958. 628.o. és Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyszabadítás után KLTE. Történettudományi Intézetének Évkönyve I. 1962. 110.o. kifejtett nézeteivel.

38. Egyházi adó főkönyv 1853- A.K.Ref.Egyh. Irattárában.

39. uo. 1862-re egyikük $\frac{1}{8}$, másikuk már $\frac{2}{8}$ telekkel rendelkezett. /K.L.S./

40. Nagyharsány község Család könyve 1873. /Csomor János összeállítása./ 1862-ben egy $\frac{7}{8}$ telkes, 1873-ban pedig egy egésztelkes gazda részeltette fiát birtokából. A gazdák változatlanul a legtehetősebbek között maradtak, örökösük pedig átmenetileg a középrétegek sorait gyarapították. Haláluk után egyikük örököse ismét egyesítette a családi birtokot, másikuk pedig saját örökösének adta át az addig általa használt "új" birtokot. /K.L.S./
41. Az Egyházi Adófőkönyv adatai alapján. A K.Ref.Egyh. Irattárában.
42. Uo.
43. Egyházi gyűlések jkve. 1859-1882. Az 1873. május 11-i ülés jkve. A K.Ref.Egyh. Irattárában.
44. A K.Ref. Egyh. Irattárában.
45. Csomor J.: i.m. 164.o.
46. Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 266. oldalán közölt adatai nem tekinthetők teljességgel megbízhatónak. /K.L.S./

47. Az állattartás méreteire utalnak egy - a szerző tulajdonában lévő - 1855-ből származó vagyonleltár adatai:
"1. - egy Szekér Szán tizenkét Marhának való óllal
2. - egy másik átska Ólam 10 Marhára való"
48. lásd erről: Fél Edit-Hofer Tamás: Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények. Bp. 1964. VI/2 146.o.
49. Gallacz i.m. I.k. 557.o. közölt adatai alapján
50. 1869-ben "...a 4 holdas temetőkert egy harsányi lakosnak ismét haszonbérbe adatott, aki káposztát, árpát és burgundit termesztett benne."
A körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratokból. Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára 597/1970 lt.sz.
51. Gallacz i.m. I.sz. mellékletében közölt adatok alapján
52. N. Bittó Gergely /Körösnagyharsány, Kossuth tér 9/ visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtötte. Az említett jelenségre Fél-Hofer i.m. 20.o. közölt megfigyelése hívta fel a figyelmünket.

53. Az 1880-as évekre Harsány már "...messzeföldön híres a tenger sok és szép káposztáról" - tudósít erről K. Nagy Sándor: Bihar-Ország /Nagyvárad 1885/ c. műve 177. oldalán
54. Petróczi Sándor /Körösnagyharsány, Vasút u. 21/ visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése.
55. Az adatokat Nagyharsány község Család könyve 1873. /Csomor János összeállítása/ megfelelő adatainak felhasználásával készítettük.
56. Egyházi gyűlések jkve. 1859 - Az 1863. július 12-i és az 1877. május 27-i ülések jkve. A K. Ref. Egyh. Irattárában.
57. Csomor i.m. 51.o. 1857-ig jelentős elterjedtségnek örvendett a dohánytermesztés is. u.o. 135.o. és a körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratok "Foglalkoznak a szántásvetésen kívül baromtermesztéssel, káposzta, hagyma s más kerti növények termesztésével, szőlőmiveléssel a váradi hegyen és több gazdának lévén szőlő az birtoka."
58. Gallacz i.m. I.k. 554.o.

59. Petróczy Sándor id. visszaemlékezéseiből

60. Csomor i.m. 151.o.

61. Amint erre korábbi fejezetünkben is utaltunk, Egyházi Adókönyv adatai alapján megállapítottuk, az egyes paraszti rétegek közötti birtokhatárok /a nincsteleneket is beleértve/ a jobbágyszabadítást követően hosszú ideig nem ~~szélesedtek~~ merevedtek viszonylagosan állandóvá,

62. A felemelkedés- és lesüllyedés ellentétes tendenciái érvényesülésének arányaira Sándor Pál /i.m. 103.o./ gondolatai hívták fel a figyelmünket.

63. Az egyébként reális gondolkodású szerző /Csomor/ így ír erről:

"...több zsellér, birtokába jutván a részére ki-mért földnek azon rögtön túl adott, eladván azt 15. 20. 30. forintért, mely tényök a zselléreknek tényleg igazolja, hogy... ha ki akarnánk vinni, hogy birtok egyenlőség legyen: minden hétben vagy legfeljebb minden hónapban új földmérésnek kellene lenni."

Csomor i.m. 151.o.

64. Sándor Pál i.m. 103-104.o.

65. Egyházi gyűlések jkve. 1859 - Az 1885. aug. 16-i
ülés jkve. A K.Ref.Egyh. Irattárában.

A nyomtatásért fizettek: az árpa szalmáját
búzából = 5 keresztért 1 vékát

66. Petróczi Sándor id. visszaemlékezéseiből.

67. A jelenségre Gallacz i.m. I.k. 553.o. találunk
utalásokat. Harsányi érvényesülésére az id. vissz-
saemlékezések alapján következtethetünk.

68. Egyházi gyűlések jkve. 1859 - Az 1866. május 27-i
ülés jkve. A K.Ref. Egyh. Irattárában.

69. A körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhe-
lyezett iratokból. Békéscsabai Munkácsy Mihály
Múzeum Adattárában 597/1970. ltsz.

"A zsidók bérelték a kocsmát, malom, halászat,
húsmérés mellett a község 3 sessió földjét is."

70. Petróczi Sándor id. visszaemlékezéseiből.

71. A körösnagyharsányi leányiskola építésekor el-
helyezett iratokból

72. A körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratokból. Az 1825 óta környékbeli pusztákat haszonbérló kereskedő 1848-ban települt be a faluba, megvásárolván az ispáni lakot.
73. U.o.
74. U.o. "Az itt égetett téglából épültek a vizesgyáni-ugrai országúton lévő kőhidak..."
75. id.Nyiri Imre /Körösnagyharsány, Kossuth tér 9./ visszaemlékezéseiből. dr. Molnár Balázs gyűjtése 1961. A Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattárában 308/1965. ltsz.
"Két szekér szalma, meg 4 frt. kellett, oszt ezer téglát igettek. Az ittvaló téгла jobb vót, mint a gyári."
76. Berend T. Iván-Ránki György: i.m. 75.o.
77. ebben a kérdésben Berend T. Iván-Ránki György i.m. 96.o., valamint Sándor Pál i.m. 281.o. kifejtett nézeteire támaszkodtunk.

78. Ez az átmenetileg érvényesülő negatív hatás országos méretekben is megfigyelhető. lásd erről Berend T. Iván-Ránki György i.m. 97.o.
79. Ebben az időszakban a szomszédos Komádiban két gőzmalom, takarékpénztár, hitelszövetkezet és a szegedi Kenderfonó rostkikészítő telepe; Nagyszalontán három téglagyár, gőzmalom és olajütő, és két takarékpénztár jött létre. Magyarország vármegyéi és városai 1900. Bihar vármegye és Nagyvárad
80. Figyelemre méltó jelenség, hogy a tőkemozgás mintegy hálószerűen ment végbe. A kevésbé jelentősebb tőkét közvetítő kereskedelem a nagyközségekben, járási központokban, a jelentősebbek Nagyváradon koncentrálódtak. A Cséffára és Szalontára került helyi zsidók eredetű népesség száma felére csökkent.
81. A statisztikánkban felhasznált adatokat: Sipos Orbán: Biharvármegye a népesedési, vallási, nemzetiségi és közoktatási statisztika szempontjából, Nagyvárad 1903. c. művéből vettük át.

82. Gallacz i.m. I.k. 554.o.

83. A fejlettebb nyugatmagyarországi területeken
- amint Sándor Pál i.művéből megtudjuk /253.o./ -
már ekkor előtérbe kerül a tejgazdálkodásra való
törekvés. Körösnagyharsányban ez más körülmények
között, jelentős perióduskülönbséggel ment végbe.

84. N.Bittó Gergely id. visszaemlékezéseiből.
A visszaemlékező családjának gazdálkodása a
legtehetősebbek gazdálkodásának mintegy hű
modelljét adja.

85. Adataink Gallacz i.m. I.k. 558.o. közölt ada-
taiból származik.

86. U.o.

87. Gallacz i.m. I.k. 561.o.

88. A Körös-Berettyó-völgyének 1895. évi gazdasági
összeírása. Közölve: Gallacz. i.m. II.k.
II.számú mellékletében.

89. Összeállításunkat "A Körös-Berettyó-völgyi terü-
letnek a birtokok nagysága szerinti megoszlása"
/közli Gallacz i.m. VI. számú mellékletében és
A m. korona országainak mezőgazdasági statisztika
I.k. 440.o. közölt adatok alapján készítet-
tük el. Az előbbiben megjelölt 10 kat.holdnyi
birtokhatárt - annak nyilvánvalóan téves volta
miatt - 100 kat. holdra javítottuk. K.L.S./

90. A Körös-Berettyó-völgyének 1895. évi gazdasági összeírása. /Gallacz i.m. II.számú mellékletében/ és Petróczi Sándor /Körösnagyharsány, Vasút u./ visszaemlékezései alapján.
91. Gallacz i.m. I.k. 534.o. közölt adatai alapján
92. A Körös-Berettyó-völgy szántóterületének használati kimutatása /Gallacz i.m. I.k. 557-558.o./
93. Gallacz i.m. I.k. 552.o.
94. U.o. I.k. 553.o.
95. A magyar korona országai mezőgazdasági statisztikája II.1. 334.o., valamint Gallacz i.m. I.k. 55.o.
96. Gazdacimtár 1897. 334.o.
97. Összeállításunkat a jegyzeteinkben szereplő valamennyi visszaemlékező véleményének egybevetése alapján állítottuk össze.
98. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 41.k. 590.o. Állatösszeírás 1911. és "Kimutatás a Körös-Berettyó-völgy 1884. évi állatállományáról" /közli Gallacz i.m. V.számú mellékletében/
99. Összeállításunk az előbbi forrásokból származó adatok alapján történt.

100. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági statisztikája II.k. 334.o. és Gallacz i.m. I.k. 55.o.-on közölt adatai alapján
101. lásd erről Szabó Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig /1846-1914/ c. tanulmánya 161.o. kifejtett véleményét. /Tanulmányok Békéscsaba történetéből Szerk: Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba, 1970./
102. Számításaink a Gallacz i.m. II. számú mellékletében közölt adatokon alapulnak.
103. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 41.k. 590-592.o.
104. U.o.
105. N.Bittó Gergely /Körösnagyharsány, Kossuth tér / visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése.
106. Petróczi Sándor id. visszaemlékezéseiből
107. A Gallacz i.m. I.k. 553.o.-on írott megállapításait az általunk gyűjtött visszaemlékezések teljesen alátámasztják. Különösen szemléletes képet alkothatunk, ha egy-egy paraszti réteg gazdálkodásának lehetőségeit az adott réteg modell-gazdasága vizsgálatával végezzük el. Erre Fél-Hofer: Arányok és méretek az atányi gazdálkodásban és háztartásban c. művében /Néprajzi Közlemények XII.3-4./ találunk jó példát.

108. Összehasonlításképpen a termelőeszköz-ellátottság egyik lényeges alkotójának, a szarvasmarha- és lóállománynak két környékbeli nagybirtok területéhez viszonyított arány-mutatóit közöljük:

Gazdaság:	Hány kat. holdra jut? /db./	
	1 szarvasmarha	1 ló
Harsány ⁱ parasztság	4	5,7
Asztalos Antal haszonbérelő	11,7	26,9
Babó Zoltán haszonbérelő	7,9	48,6

/M.K.O. Mezőgazd. Statisztikája II.k. Gazdacim-
tár 1897. 334.o.-on közölt adatok alapján./

A gazdaságban használt fontosabb gépek és eszközök között csupán egyetlen lokomobil olyan gép, amely minőségileg különbözik a paraszti gazdaságokban használt gépektől. K.L.S.

109. A földvásárlásokba Körösnagyharsány egyházi Adófőkönyve 1911. c. iratban találunk adatokat. A visszaemlékezések alapján részletesen is rekonstruálható a tamási pusztán nyíló földvásárlási lehetőségek lezárulását követő időszakban a legtehetségesebb gazdáknak kisebb földszomszédaik birtokának megszerzéséért indított könyörtelen harca. Ebben az időszakban alakult ki Körösnagyharsányban az első, 100 kat.holdat meghaladó paraszti gazdaság. lásd erről: Egyházi gyűlések jkve. 1911. július 16-i és aug. 6-i jkveit. A K. Ref. Egyh. Irattárában.

110. A paraszti gazdálkodás egészét e korszakban jellemző elmaradottságon belül a gazdagparaszti birtokok "okszerűbb" gazdálkodására Sándor Pál i.m. 250.o. kifejezett véleménye hívta fel figyelmünket.
111. N.Bittó Gergely id. visszaemlékezéseiből.
A szerző gyűjtése.
112. N.Bittó Gergely és Petróczi Sándor id. visszaemlékezéseiből.
113. Egyházi gyűlések jkve. Az 1907. február 17-i ülés jkve. A K.Ref.Egyh.Irattárában.
114. Petróczi Sándor id. visszaemlékezéseiből
115. U.o.
116. A káposztaföldek kiterjedtségére csupán közvetve, elsősorban a visszaemlékezések összevetése alapján következtethetünk. Az ebből az időszakból származó adatokat /közli Gallacz i.m. I.számú mellékletében/ is figyelembe véve a falu határában lévő káposztaföldek nagyságát mintegy 50-60 kat.holdra, a más települések határában

haszonbérrelt káposztaföldeket pedig mintegy 30-40 kat.holdra becsülhetjük. Így 80-100 kat.holdra tehetjük az összkáposztaföldek területének nagyságát.

117. id.Nyiri Imre /Körösnagyharsány, Kossuth tér / visszaemlékezése. Gyűjtötte: dr. Molnár Balázs A Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattárában 301/1965.l.t.sz.

118. U.o. ifj. Nyiri Imre visszaemlékezése.

119. Petróczy Sándor id. visszaemlékezéséből

120. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 48.k. 1910. évi népszámlálás Bp. 1913.
Az adatokat szempontunk szerint átcsoportosítottuk és százalékban fejeztük ki.

121. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. /Szerk.: Szabó István/
Bp. 1965. I. Für Lajos: Jobbágyföld-parasztföld c. tanulmánya 35.o.

122. lásd Csomor i.m. 145-146.o.

123. U.o. 152.o.

124. Für Imre /Körösnagyharsány, Arany J. u. 17./
visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése.

125. Egyházi gyűlések jkve. 1859. - Az 1860. VI.
17-i ülés jkve. A K.Ref. Egyh. Irattárában

126. A körösnagyharsányi laányiskola építéskor el-
helyezett iratokból és Csomor i.m. 151.o.

127. A presbiterium összetétele az 1859. V.8-i egy-
házi gyűlési jkv. tanúsága szerint:

Telek- nagyság	Tag	Átlagos telek- nagyság a pres- bitereknél	Az össztelke- seknél
-------------------	-----	---	-------------------------

$\frac{3}{8}$

3

$\frac{4}{8}$

4

$\frac{3.9}{8}$

$\frac{2.3}{8}$

$\frac{5}{8}$

2

+ egy községi tisztviselő

Az 1860. dec. 30-án "népképviseleti" alapon tör-
tént átszervezés után:

$\frac{2}{8}$

2

$\frac{3}{8}$

4

$\frac{4}{8}$

3

$\frac{3.8}{8}$

5

1

/A $\frac{2}{8}$ telkesek rokoni kapcsolatokban voltak más, idősebb presbiterekkel/. A községi vezetés összetételére a községi bíró személyére tett utalások, valamint Csomor i.m. 203. oldalán lévő felsorolás alapján következtethetünk.

128. Egyházi gyűlések jkve. 1859. Az 1861. április 14-én, az 1862. május 5-én és az 1877. január 7-én tartott ülések jkve. A Ref. Egyh. Irattárában.
129. lásd erről Gyomor i.m. 148.o. "...a község lakossága, a határ minőségét vetvén okul: a fordulónkénti gazdálkodást, s a legelőnek és az uradalomtól ugyan külön, de magok között közösen hagyását célravezetőbbnek lenni véli..."
130. Vegyes iratok. 41.sz. A K.Ref.Egyh. Irattárában.
131. A körösnagyharsányi leányiskola építésekor elhelyezett iratokból.
132. A parasztság Magyarországon... /Szerk.: Szabó István/ Bp. 1965.
133. Csomor i.m. 164.o.

134. Egyházi gyűlések jkve 1859. - Az 1873. május 11-i ülés jkve. "...az építkezési költség birtokaránylag... vettesék ki, kihagyatván a legelőadók, a jószággal bíró egyháztagok egyébként is szolgáltatot teljesítvén az építkezés körül..."
A K.Ref.Egyh. Irattárában.
135. lásd Csomor i.m. 164.o.
136. Csomor i.m. u.o.
137. Csomor i.m. u.o.
138. Féja Géza: Viharsarok 34.o.
139. Körösnagyharsány Család Könyve /Összeállította: Csomor János/ A K.Ref.Egyh. Irattárában.
140. Gallacz i.m. I.k. 310.o. és Sipos i.m. 58.o.
141. Semjényi Gyula /Körösnagyharsány, Rákóczi u.37./ visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése.
142. A parasztság Magyarországon... /Szerk: Szabó István/ Bp. 1965. Rácz István: Parasztok elvándrolása a faluból c. tanulmánya II.k. 526.o.

143. Körösnagyharsány Család Könyve /Összeállította: Csomor János/ 1873. A K.Ref.Egyh.Irattárában.
144. Statisztikánkat a Csomor János által összeállított Család könyv, valamint az 1900. évi népszámlálás adatai alapján állítottuk össze. 1870-ben a kereszttel jelölt rovatban szerepeltek a nők, de még szüleikkel együtt élő, nem önállóan gazdálkodó gyermekeik is. /K.L.S./
145. Sandor Pál i.m. 289.o.
146. Petróczi Sándor /Körösnagyharsány, Vasút u. / visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése. Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára 639/1971. ltsz.
147. Egyházi gyűlések jkve. Az 1891. május 7-i ülés jkve. A K.Ref.Egyh.Irattárában.
148. Egyházi gyűlések jkve. Az 1903. VI. 28-i és az 1904. május 29-i ülések jkve. A K.Ref.Egyh.Irat.ban
149. Egyházi gyűlések jkve. Az 1886. február 9-i ülés jkve. A K.Ref.Egyh.Irattárában.

150. Egyházi gyűlések jkve. Az 1901. december 29-i ülés jkve. A K.Ref.Egyh.Irattárában.
151. Egyházi gyűlések jkve. Az 1887. szeptember 18-i; az 1888. május 6-i; és az 1888. január 16-i ülések jkve. A K.Ref.Egyh.Irattárában.
152. A M.Szt. Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 567.o.
153. Körösnagyharsány egyházi Adófőkönyve 1911. A K.Ref.Egyh. Irattárában.
154. U.o.
155. U.o. Földvásárlások
156. Egyházi gyűlések jkve. Az 1903. június 28-i és az 1904. május 29-i ülések jkve. A K.Ref.Egyh. Irattárában
157. Körösnagyharsány egyházi Adófőkönyve 1911. A K.Ref. Egyh. Irattárában

158. Összeállításunkban az 1900. és az 1910. évi népszámlálások megfelelő adatait használtuk fel.
159. Petróczi Sándor /Körösnagyharsány, Vasút u. / visszaemlékezéseiből. A szerző gyűjtése. Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára 639/1971. ltsz.
160. Körösnagyharsány egyházi Adófőkönyve, 1911. megfelelő adatai alapján.
A K.Ref.Egyh. Irattárában.
161. A népmozgalom főbb adatai községenként 1900-1968. KSH. Bp. 1968.
Az országos átlagot a Magyarország története Bp. 1964. II.k. 178.o.-ról vettük át.